

BRIGADA U OSLOBAĐANJU SANDŽAKA U JESEN 1943. I ZIMU 1943/1944.

Brigada je u Sandžaku sve do septembra prolazila kroz posebnu fazu borbenog puta i razvoja. Njeno jezgro koje je delovalo na široj prostoriji Sandžaka uložilo je mnogo strpljenja, razumevanja i upornosti da bi se prikupilo ljudstvo brigade koje se nalazilo u svojim selima i oko svojih kuća. Jedan manji deo nije se odmah odazvao pozivu da se priključi i svrsta u borbene redove brigade, a pojedinci su bili toliko demoralisani da su se predali Italijanima i četnicima. Samo nekoliko je stupilo u četničke jedinice i, da bi se iskupili, trojica su se prihvatili zločinačkog zadatka da u zasedama sačekuju poznatije rukovodioce i mučki ih napadaju. Tako su oni iz zasede ubili i Jezdimira Lovića, sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak.

Zbog takve izuzetno teške i do kraja nepovoljne situacije, nastale usled strašnih gubitaka, rana, bolesti i napora u bici na Sutjesci, 3. brigada je u toku jula i avgusta delovala pod specifičnim okolnostima. Ona je vodila borbe protiv četnika na teritoriji novovaroškog, mileševskog, bjelopoljskog i pljevaljskog sreza. Dva člana štaba brigade bila su istovremeno i članovi Oblasnog komiteta, i to komandant i zamenik političkog komesara brigade. Brigada je u to vreme dejstvovala, kao što smo naveli, sa manjim jedinicama i grupama po srezovima, jačine 30—50 boraca i rukovodilaca koji su okupljali ostalo ljudstvo brigade, privlačili u svoje redove nove borce, krstarili selima i suzbijali četnički pokret. Oslanjajući se na okupatorove garnizone i koristeći se teškom situacijom u Sandžaku posle bitke na Sutjesci, četnički pokret se počeo širiti. Oružane akcije u kojima je ubijeno i pet četničkih komandanata, vođene su 24. i 28. juna u rejonu

Zlatara, krajem juna na Kamenoj gori, 11. avgusta kod Mojkovca, krajem avgusta kod Stevanovca,¹⁷⁸ 2. septembra u Baricama i Krupcima, noću 5/6. septembra na Gradini, kod Maoča, i 12. septembra u Kosatici i na Limu, kod planine Bitovika.

Sandžačke četničke snage koje su u prvoj polovini septembra iznosile 440 četnika¹⁷⁹ svirepo su se obračunavale sa pripadnicima NOP-a. U tome su se naročito isticali četnici Jovana i Milutina Jelovca koji su posle bitke na Sutjesci pobili preko 60 ranjenih i bolesnih boraca i rukovodilaca iz 3. proleterske sandžačke brigade i veći broj prijatelja NOP-a u pljevaljskom srezu; zatim četnici Vuka Kalajitovića koji su samo jednog dana u novovaroškom srezu zaklali 11 pripadnika NOP-a i četnici Milojka Spiljka u mileševskom srezu koji su takođe ubijali pripadnike i pomagače NOP-a. Četnici su nastojali da terorom prisile na mobilizaciju, kako bi prinudom ojačali svoje demoralisane formacije. Međutim, uprkos svim represalijama, narod se slabo odazivao njihovom pozivu.¹⁸⁰

četničke snage koje su se povukle iz Crne Gore, Sandžaka, Srbije i istočne Bosne (ukupno oko 3.000 četnika) prikupile su se početkom septembra u Sandžaku, u nameri da ovu oblast pretvore u vojnu i političku bazu za dalju borbu protiv NOP-a. One su posle povlačenja italijanske divizije »Taurinenze« i nemačke 118. lovačke divizije, držale sredinom septembra Novu Varoš, Prijepolje i Bijelo Polje i prikupili se u neposrednoj okolini Pljevalja u nameri da i njih zauzmu. U to vreme, oko 18. septembra, vlast u Pljevljima bila je u rukama muslimanske milicije — oko 400 milicionera, naoružanih italijanskim oružjem).

Stab 3. brigade je još u julu planirao da težište borbe u početku bude na teritoriji pljevaljskog sreza, gde bi grupisana glavnina brigade potukla četničke formacije, a

¹⁷⁸ U tim borbama poginuli su, pored ostalih, Slobodan Nikavić, komandant zlatarskih partizana, Ljubomir Medenica, obaveštajni oficir, Mladen Cović, Milivoje Jušković, Radomir Kljajević i zamenik komesara čete Milorad Peruničić.

¹⁷⁹ Zbornik 1/16, dok. 33.

¹⁸⁰ Isto

zatim bi se oružane akcije proširile na teritoriju bjelopoljskog sreza, na levu obalu Lima. Posle toga dejstva bi se proširila na mileševski srez, zapadno od Lima. Pošto se tako ojačaju naše snage na prostorijski između Lima, Pljevalja, Ljubišnje, Tare, Mojkovca i Bijelog Polja, oružane akcije bi se proširile i istočno od Lima. Radi ostvarivanja ovog plana, još u junu je uspostavljeno tesno sa dejstvo delova Pljevaljskog i Bjelopoljskog bataljona, a sredinom avgusta u sastav glavnine brigade su stigli i delovi Zlatarskog bataljona. Pošto su i četnici usmerili jače snage na prostorijski između Lima, Pljevalja, Tare i Bijelog Polja, došlo je u noći 5/6. septembra, kod Gradine (4 km jugoistočno od Maoča), do sudara s njima. Brigada je uspela da potuče tu grupu četnika koja je bila primorana da se povuče u Pljevlja.

Borbe brigade do oktobra 1943.

Krajem avgusta 1943. godine, 2. proleterska divizija se približila gornjem toku Drine. Nešto ranije, sredinom avgusta, štab 2. divizije predložio je Vrhovnom štabu da 4. proleterska, 5. crnogorska i 10. hercegovačka brigada uđu u sastav reorganizovane 3. divizije, a 2. proleterska, 2. dalmatinska i 3. proleterska (sandžačka) u sastav 2. proleterske divizije. U isto vreme predložio je da se od tih divizija formira korpus koji bi dejstvovao u Sandžaku, Metohiji, Crnoj Gori i Hercegovini.¹⁸¹ Vrhovni štab se odmah složio sa predlogom o sastavu divizija, ali je formiranje korpusa odloženo za docnije, kada se detaljnije upozna situacija na predviđenom operativnom području.

Kad se štab 2. divizije približio rejonu Foče, naredio je da dođu radi referisanja komandanti 3. proleterske, 5. crnogorske i 10. hercegovačke brigade. Pošto komandant 3. brigade Velimir Jakić nije mogao da se probije iz rejonu Maoča preko Celebića u Foču, određen je načelnik štaba brigade Žarko Vidović da pođe i referiše o stanju u Sandžaku. Vidović je krenuo 4. septembra sa dva pratice iz brigade. Tog dana je 2. proleterska brigada, pošto

¹⁸¹ Arhiv Vojnoistorijskog instituta, kut. 391/A, reg. br. 4/13—9.

je 3. septembra prešla Drinu kod Ustikoline i porazila četnike na desnoj obali ove reke, ušla u Foču. U toku 6. septembra Vidović je u rejonu Foče našao štab 2. divizije i štab 2. proleterske brigade, a istog dana stigao je i komandant 5. crnogorske brigade Savo Burić. Nekoliko dana docnije stigao je i komandant 10. hercegovačke brigade Vlado Šegrt.

Još 5. septembra je štab 2. proleterske divizije dobio od Vrhovnog štaba obaveštenje da će, po formiranju korpusa, komandovanje svim jedinicama na teritoriji Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine preuzeti general-major Peko Dapčević; da pripreme za formiranje korpusa treba već preduzeti; da 5. crnogorsku brigadu treba popuniti, a da »Sandžačku brigadu treba ponovo formirati i uključiti je u sastav Druge divizije. Poslije formiranja Sandžačke, Četvrta brigada će ući u sastav Treće divizije.«¹⁸² Kapitulacijom Italije, čitav ovaj proces se naglo ubrzava. Naime, 8. septembra 1943. godine u 22.15 časova, radio London je objavio bezuslovnu kapitulaciju Italije, a već sledećeg dana Vrhovni štab je naredio štabu 2. proleterske divizije da se formira korpus i da se predlože odgovarajuće kadrovske promene. Bilo je potrebno da se izvrši »preko Sandžaklija« povezivanje sa Srbijom.¹⁸³ Odmah zatim stiže nova depeša u štab 2. divizije, da se hitno preduzmu »sve potrebne mere« u vezi sa nastalom situacijom. Pored ostalog, tu se naglašava da Italijani treba da predaju oružje našim snagama i na kraju se kaže: »Vršite najhitnije mobilizaciju u Sandžaku, Crnoj Gori i Hercegovini. Obratite pažnju na mobilizaciju u Sandžaku.«¹⁸⁴

Žarko Vidović je krenuo iz rejona Foče, 10. septembra, sa pedesetak onih boraca i rukovodilaca 3. brigade koji su se probili Usovičkim potokom i ušli u sastav 2. proleterske brigade. Pored pušaka, bili su naoružani i sa šest puškomitraljeza. Ovi borci i rukovodioci 3. proleterske brigade našli su u 2. proleterskoj brigadi odlične drugove i topao prijem, a i ova brigada je dobila u njima već prekaljene i hrabre borce. Štab 2. proleterske brigade je, u najboljoj nameri, podelio ove Sandžaklije po bataljo-

¹⁸² Zbornik 11/10, dok. 113.

¹⁸³ Isto, dok 124.

¹⁸⁴ Isto, dok. 125.

nima, ali smatramo da bi bilo pravilnije da je sve ljudstvo iz 3. brigade svrstano kao jedna jedinica u sastav 2. brigade.

Po naredjenju Vrhovnog komandanta druga Tita formiran je, 10. septembra 1943. godine, 2. udarni korpus NOVJ, sa zadatkom da dejstvuje na teritoriji Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine. U njegov sastav su ušle: 2. proleterska divizija (2. proleterska, 3. proleterska sandžačka i 2. dalmatinska brigada) i reorganizovana 3. udarna divizija (4. i 5. proleterska crnogorska i 10. hercegovačka brigada). Ubrzo zatim je 3. divizija usmerena iz istočne Bosne prema Crnoj Gori, a 2. proleterska prema Sandžaku, sa zadatkom da reorganizuje našu 3. proletersku sandžačku brigadu, mobilise nove borce, razbije kvislinške formacije i vodi borbu protiv okupatora.¹⁸⁵ U vezi sa ovim zadatkom 2. proleterska brigada je, do 7. septembra, oslobodila Goražde i Foču, odakle je, 12. septembra, sa štabom 2. proleterske divizije upućena u Sandžak. Ova brigada je stigla, 15. septembra, u Meljak, a zatim je nastavila dejstva prema Pljevljima. U to vreme se naša 3. proleterska sandžačka brigada nalazila u rejonu Krupice. Tu su u njen sastav ušli i njeni borci koji su iz Foče pristigli sa Žarkom Vidovićem. Tako je 15. septembra, reorganizovana u Krupicama 3. proleterska brigada ušla u sastav 2. proleterske divizije.

Brigada je tada imala 210 boraca i rukovodilaca, svrstanih u četiri bataljona: 1. zlatarski, 2. pljevaljski, 3. mileševski i 4. bjelopoljski. U vezi sa novom organizacijom, štab 2. proleterske divizije predložio je, 10. septembra, a Vrhovni štab 11. septembra usvojio da se Žarko Vidović postavi za komandanta, a Milija Stanišić (rukovodilac politodela 4. proleterske crnogorske brigade) za političkog komesara 3. proleterske sandžačke brigade.¹⁸⁶ Uskoro zatim postavljeni su i ostali članovi štaba i politodela brigade. Isto tako postavljeni su i komandanti i

¹⁸⁵ Zbornik 11/10, dok. 124, 125, 126.

¹⁸⁶ Za komandanta korpusa postavljen je Peko Dapčević, za političkog komesara Mitar Bakić, za komandanta 2. proleterske divizije Ljubodrag Đurić, za političkog komesara divizije Slobodan Penezić, a za komandanta 2. proleterske brigade Sredoje Urošević.

komesari bataljona i to: 1. bataljon — komandant Halii Hadžimurtezić, politički komesar Čedo Drulović; 2. bataljon — komandant Danilo Jauković, komesar Danilo Knežević; 3. bataljon — komandant Boško Skrbović, komesar Vuk Čulafić i 4. bataljon — komandant Dragoje Stojić, komesar Veselin Bulatović. Brigada je odmah preduzela dejstva za oslobođenje Sandžaka.

Pre kapitulacije Italije, garnizone u dolini Lima kao i pljevaljski, držale su jedinice italijanske divizije »Venecija«. Međutim, čim su Nemci procenili stanje kod svog saveznika, njihova 118. divizija je okupirala C**?ražde, Čajniče, Pljevlja, Priboj, Prijepolje, Bijelo Polje, Savnik, Zabljak i Rudo, tako da su spremno dočekali kapitulaciju Italije. Između Nemaca, četničkih snaga i jedinica NOVJ nastala je borba ko će pridobiti italijanske snage. Pre nego što su odstupili iz Prijepolja, Nemci su 13. septembra u ovom garnizonu imali svega oko 60 vojnika. Smatrajući da su oni potpuno napustili ovaj grad, četnici su jurnuli u njega, ali su ih Nemci dočekali jakom vatrom i odbacili, nanevši im znatne gubitke. Tek kad se ova nemačka posada povukla u Pljevlja, u Prijepolje su ušle četničke jedinice. Pre povlačenja, Nemci su zapalili sve magacine u gradu.¹⁸⁷ Sada se u Pljevljima našlo oko 400 Nemaca, 400 pripadnika muslimanske milicije (naoružane puškama, sa 29 puškomitraljeza i 9 teških mitraljeza) i oko 800 Italijana naoružanih samo puškama. Naime, Italijanima koji su bili u Pljevljima za vreme kapitulacije Italije, Nemci su oduzeli sve oružje i odveli ih u Zabljak, a zatim su ih (njih 800) samo sa puškama vratili u Pljevlja.

Štab 3. proleterske brigade je vrlo budno pratio razvoj situacije u Sandžaku. Bilo je već jasno da je intervencija naših jedinica na ovom području, posle kapitulacije Italije, zadocnila. Sada je trebalo voditi borbu sa četnicima, da bi se povratili garnizoni u koje su četničke jedinice ušle odmah posle odlaska Nemaca.

Treća brigada je tri bataljona postavila na položaje Vukovo brdo — Kozice, dok je 1. zlatarski bataljon dejstvovao na teritoriji svog sreza. Za to vreme se i 2. pro-

¹⁶⁷ Zbornik 1/16, dok. 33.

leterska brigada, kao što smo naveli, postepeno približila Pljevljima (ona je 14. septembra dostigla rejon Čelebića, 16. septembra je u rejonu Meljaka, a 17. septembra u rejonu Maoča, odnosno na postoriji južno od Pljevalja). U toku pokreta ka Pljevljima, 2. proleterska brigada je noću 12/13. septembra potukla četničke snage kod Zaborka; sledeće noći 13/14. septembra kod Meljaka a 16. i 17/18. septembra na komunikaciji Šahovići — Kovren (neposredno južno od Pljevalja).¹⁸⁸

Nemci su napustili Pljevlja 18. septembra i povukli se u Nikšić. Tog dana je naređeno da štab 2. korpusa krene sa 2. dalmatinskom i 4. crnogorskom brigadom u Sandžak. Druga dalmatinska brigada je stigla 21. septembra u rejon Bobova.

Tako je sredinom septembra okupator napustio više garnizona u Sandžaku: Novu Varoš, Prijepolje, Brodarevo, Bijelo Polje i Pljevlja. Odmah posle evakuacije Nemaca, četnici su uspeli da uzmu vlast u Bijelom Polju, Novoj Varoši i Prijepolju. Oni su, služeći se represalijama i terorom, vršili užurbano mobilizaciju na teritoriji celog Sandžaka. Pored ubijanja i drugih zverstava, pljačkali su stoku, hranu i ostalo. Mada narod nije simpatisao četnike i na sve načine pokušavao da se ne odazove njihovom pozivu, ipak je iz straha od represalija prilazio četničkim jedinicama. Tako su na teritoriji Sandžaka četnici uspeli da do sredine septembra prisilno mobilišu oko 3.000 ljudi.¹⁸⁹

Pljevlja su bila prvi garnizon u Sandžaku koji je trebalo da posednu naše snage. Međutim, sticajem okolnosti, u isto vreme kada su se jedinice 3. i 2. proleterske brigade grupisale na prostoru južno od Pljevalja, Nemci su evakuisali ovaj grad. Nastala je vrlo povoljna situacija da se Pljevlja oslobode, iako je na tom putu stajalo još dosta prepreka. Naime, pre nego što su potpuno napustili Pljevlja, Nemci su naoružali oko 400 pripadnika muslimanske milicije koji su im bili potrebni radi obezbeđivanja evakuacije. Sada je ta muslimanska milicija, dobro naoružana, posela sve utvrđene tačke oko ovog grada

¹⁸⁸ Zbornik 1/16, dok. 33.

¹⁸⁹ Isto

i preuzela odbranu Pljevalja. Ona je bila spremna da bez borbe preda grad našim snagama, ali bi, prema njihovoj izjavi, pružili otpor četnicima.¹⁹⁰ Međutim, oko 2.000 četnika uspjelo je da pre naših snaga obrazuje obruč oko Pljevalja. Istina, tu je bilo dosta na silu mobilisanih seljaka. Ka Pljevljima su se koncentrisale četničke jedinice od Prijepolja, Čajniča, Rudog, Foče i Meljaka. Njihove kolone kretale su se usiljenim maršem i od Bijelog Polja.

Nastala je neobična situacija. U Pljevljima se nalazila muslimanska milicija, oko nje su obruč zatvorili četnici, a oko četničkih snaga je u početku zatvorila polukrug samo glavnina 3. proleterske brigade. U toj situaciji, od jedinica 3. i 2. proleterske brigade je traženo da što pre razbiju četničke snage, što su ove dve brigade uspešno izvršile.

Borbu sa četnicima oko Pljevalja počela je 3. proleterska brigada koja je napadala od pravaca: Jabuka, Obardi i Vukovog brda. Nastale su vrlo ogorčene borbe, jer su se u četničkim redovima nalazile i one jedinice koje su od osnivanja četništva u Sandžaku vodile borbu protiv NOVJ.

Glavnina 2. proleterske brigade bila je u početku grupisana na prostoriji Maoče — Mijakovići. Međutim, pošto su kolone bjelopoljskih, a nešto i vašojevičkih četnika nastupale ka Pljevljima od Bijelog Polja, 2. brigada je morala da se usmeri protiv ovih snaga. Četnici su izbili na liniju Bliškovo — Stožer, ali su ih jedinice brigade u oštrom sukobu razbile i primorale da žurno odstupe ka Bijelom Polju. Odmah posle ovog, deo 2. brigade je usmeren ka Pljevljima sa juga, pravcem Mali Pliješ — Ilijino brdo, a ostatkom je ojačan front u rejonu Mijajlovca koji je tada držala 3. brigada. Nastale su odsudne borbe oko toga ko će pre ući u Pljevlja. Muslimanska milicija koja je držala položaje, nije ispoljavala nikakvu aktivnost, čekajući da se završi obračun između naših snaga i četnika. Zbog takvog njenog držanja četnici su, bez većeg rizika mogli da obrnu front prema našim snagama, a posebno prema 3. i delovima 2. brigade koji su držali najosetljiviji pravac Prijepolje — Pljevlja. Treća brigada je uz po-

¹⁸⁰ Isto

moć delova 2. brigade, uspela da četnike od Mijajlovice i Vijenca potisne ka samom gradu, ali ni posle borbe čitavog dana, 21. septembra, rešenje nije palo. Pred sam mrak četnici su se našli u vrlo teškoj situaciji, pa im nije ostalo drugo već da se predaju ili pokušaju proboj. Oni su padom mraka uspeli da grupišu svoje najbolje jedinice i probiju se na pravcu Mijajlovice. Naše jedinice sa Vijenca nisu smele intervenisati, da ne bi nanele gubitke našim delovima na odseku proboja.

Četničke jedinice su se, posle borbe kod Pljevalja, vrlo užurbano povukle ka Prijepolju i Priboju. One su u borbama oko Pljevalja imale 20 mrtvih, 40 ranjenih i 20 zarobljenih.¹⁹¹

Muslimanska milicija je, posle neuspeha četnika, predala, 22. septembra, Pljevlja bez borbe. To je bilo istovremeno i prvo oslobođenje ovog grada u toku rata. U njemu je, pored pušaka, zaplenjeno 20 puškomitraljeza, 9 teških mitraljeza, oko 30.000 italijanskih puščanih metaka, 600 mina za teški bacač, veliki broj mina za laki bacač, 18.000 kg soli, 3.000 kg duvana i dr.¹⁹² Tom prilikom je u Pljevljima stupilo u brigade 2. proleterske divizije oko 400 novih boraca, među kojima oko 200 Muslimana.

Pobeda nad četnicima kod Pljevalja imala je ogromnog značaja za dalji razvoj događaja u Sandžaku i van njega. Stvorena je slobodna teritorija i prva solidna vojna i politička osnovica za dalje usmeravanje naših akcija, i to u vreme kada su se još osećale strahovite posledice velike neprijateljske ofanzive.

Četnici su držali Prijepolje, Bijelo Polje, Rudo, Novu Varoš, a u Priboj su, prema sporazumu sa italijanskom komandom mesta, ušli u samu varoš, s tim što' su Italijani držali snage u utvrđenjima.¹⁹³ U Prijepolju se, posle poraza kod Pljevalja, grupisalo oko 1000 četnika koji su kontrolisali komunikaciju Bijelo Polje — Prijepolje — Priboj. Raspolagali su i sa oko 20 kamiona kojima su, prema potrebi, prebacivali ljudstvo i materijal.

¹⁹¹ Zbornik 1/16, dok. 33 i 35.

¹⁹² Zbornik 1/16, dok. 35.

¹⁹³ Zbornik 1/16, dok. 35.

Prema Prijepolju su upućeni 3. bataljon naše 3. brigade i tri bataljona 2. brigade (sa 3. bataljonom nalazio se komandant 3. brigade, a sa tri bataljona 2. brigade štab 2. brigade sa zamenikom komandanta). Napad je izvršen noću 24/25. septembra. Posle prilično jakog otpora, četnici su odstupili ka Novoj Varoši i Bistrici, a naše su snage ušle u Prijepolje, 25. septembra u prvim jutarnjim časovima. U ovom napadu istakao se 3. mileševski bataljon koji je uspeo da nizvodno od Prijepolja forsira Lim i prodre u varoš. Time su se snage Narodnooslobodilačke vojske dohvatile Limske doline i približile se Novoj Varoši, Bijelom Polju i Priboju. U Prijepolju je zarobljeno 98 Italijana, sa celokupnom ratnom opremom.¹⁹⁴

Za to vreme je naš 4. bataljon pod komandom komesara 3. brigade nastupao ka Bijelom Polju, a 2. bataljon je bio u rejonu Pljevalja. Četnike koji su odstupali ka Novoj Varoši dočekivao je naš 1. bataljon i tom prilikom uspeo da razoruža 40 četnika i zapleni deo njihove arhive.¹⁹⁵

Odmah po oslobođenju Prijepolja, štab 3. brigade je preduzeo mere da se što pre formira Mileševski partizanski odred, kao i da se vrši dalja popuna 3. brigade, posebno njenog 3. bataljona, ljudstvom iz mileševskog sreza. Prvom bataljonu je naredio da produži energično čišćenje od četnika prostorije istočno od Lima do Nove Varoši. Već do tog vremena formirani su Pljevaljski odred, jačine oko 200 boraca, i Bjelopoljski sa 170 boraca.

Brigada je, 30. septembra, imala oko 550 boraca i rukovodilaca, naoružanih pored pušaka, još sa 5 teških mitraljeza, 25 puškomitraljeza i 1 teškim minobacačem. Pored toga, i u redove 2. proleterske brigade stupio je do tada ne mali broj ljudi sa teritorije Sandžaka.¹⁹⁶

Ovakvo brojno stanje brigade nije odgovaralo njenim potrebama i ulozi, a i naglom prilivu boraca iz Sandžaka posle oslobađanja Pljevalja, Prijepolja, Bijelog Polja, Nove Varoši i Priboja. Ono nije bilo u skladu ni sa brojem njenih starih boraca i rukovodilaca. Naime, pre-

¹⁹⁴ Isto, dok. 40.

¹⁹⁵ Isto, dok. 39.

¹⁹⁶ Početkom februara 1944. godine 3. brigada je brojala 780 boraca (Zbornik 1/16, dok. 39 i 40 i IX/5, dok. 50).

ma narednjima štaba 2. udarnog korpusa i štaba 2. proleterske divizije, znatan broj novih boraca iz Sandžaka upućivan je kao popuna svim jedinicama 2. divizije i 4. proleterske (crnogorske) brigade, a deo je zadržan u obnovljenim i novoformiranim partizanskim odredima u Sandžaku. Sem toga, priličan deo starih boraca i rukovodilaca brigade zadržan je na terenu — u partijskim i omladinskim rukovodstvima, organima narodne vlasti i novoformiranim partizanskim odredima u Sandžaku. Odgovorni vojno-politički faktori u štabu 2. korpusa i štabu 2. divizije smatrali su da, radi popune drugih brigada, 3. brigada »ne može imati više od 500 do 600 boraca«, što se »pokazalo kao sasvim nepravilno«. Ova brigada je, s obzirom na uspehe u borbama i na kadrove, »mogla da ima 1.000 boraca«.¹⁹⁷

Dok su krajem septembra 4. bataljon 3. proleterske brigade i 3. bataljon 2. proleterske brigade vodili vrlo naporene borbe sa četnicima u srezu bjelopoljskom, jedna kolona, jačine oko 300 četnika, pod komandom majora Lašića, provukla se neopaženo od Bijelog Polja i 27. septembra preko Kamene Gore izbila na Jabuku, gde je u zasedi dočekala jedan naš kamion koji je išao od Pljevalja u Prijepolje. Tom prilikom je poginuo slavni bombaš Boško Buha, komandant bolnice 2. proleterske brigade Bogdan Radan, a ranjena je u obe noge dr Saša Božović.

U toku noći 29/30. septembra, pomenuti 4. bataljon 3. brigade i 3. bataljon 2. brigade oslobodili su Bijelo Polje.¹⁹⁸ Sada, posle oslobođenja tri veća sandžačka mesta, otvorile su se široke mogućnosti za dalje operacije.

Borbe brigade u oktobru i novembru 1943.

Dolaskom delova 2. proleterske divizije, situacija u Sandžaku se, kao što smo videli, počela brzo menjati u korist narodnooslobodilačkog pokreta. Tome su doprinela i dva krupna događaja: kapitulacija Italije i napuštanje

¹⁹⁷ Zbornik IX/5, dok. 49, 50 i 51.

¹⁹⁸ Zbornik 1/16, dok. 38 i 40.

Sandžaka od strane nemačkih jedinica. Preostao je samo obračun sa kvislinškim formacijama. Za dvadeset dana borbi, 3. i 2. brigadi je uspelo da u više navrata tuku jače četničke formacije i oslobode veliki deo Sandžaka sa Pljevljima, Prijepoljem, Bijelim Poljem i Novom Varoši.

U toku oktobra i novembra, 3. proleterska brigada je vodila mnoge borbe sa sandžačkim, srbijanskim, crnogorskim i bosanskim četnicima, a posebno su bile oštre i naporene borbe sa nemačkim snagama i muslimanskom milicijom na pravcu Prijepolje — Sjenica.

Početkom oktobra, 1. bataljon je dejstvovao u novo-varoškom, 2. u pljevaljskom, 3. u mileševskom a 4. u bjeleopoljskom srezu. Tako je brigada dejstvovala sa potpuno razjedinjenim snagama na velikoj prostoriji.

Jednoj grupi od oko 800 novovaroških četnika i Nedićevih graničara od Užičke Požege koja je u toku 2. oktobra nastupala od Nove Varoši da bi zauzela Prijepolje, uspešno se odupirao 3. bataljon 3. brigade, ali je bio primoran da se pred mnogobrojnijim neprijateljem postepeno povlači ka Prijepolju. Borba je produžena i sutradan, 3. oktobra, kada su prednji delovi neprijatelja izbili iznad Prijepolja. Međutim, kada su u borbu uvedeni i delovi 4. bataljona 2. brigade, neprijatelj je posle kraće, ali vrlo oštre borbe, odbijen od Prijepolja u pravcu Nove Varoši. Tom prilikom je zarobljeno 25 četnika, od kojih su dvojica bili iz Nedićeve straže. Sem toga, ubijeno ih je 25, dok se broj ranjenih ne zna. Treći mileševski bataljon je imao svega jednog poginulog i dva ranjena, dok 4. bataljon 2. brigade nije imao gubitaka.¹⁹⁹

Prema Novoj Varoši dejstvovao je 1. bataljon naše 3. brigade i jedna četa 4. bataljona 2. brigade koji su oči-stili deo zlatarskog sreza od četnika i 12. septembra ušli u Novu Varoš. Četnici su se povukli na desnu obalu Uvea.²⁰⁰

Treća brigada je za ovo kratko vreme popunjena novim borcima i sa delovima 2. proleterske brigade uspela da na relativno velikom prostoru preuzme inicijativu od četnika i da ponovo uspostavi narodnu vlast. Tako je

¹⁹⁹ Zbornik 1/16, dok. 41 i 42.

²⁰⁰ Isto, dok. 45.

sredinom oktobra stvorena solidna osnovica sa koje su se mogle preduzimati dalje akcije za oslobađanje Sandžaka. Četnici su i dalje bili aktivni, ali slabijim snagama, i to uglavnom prema nezaštićenom stanovništvu naklonjenom partizanima. Koristili su priliku kad su naše jedinice bile udaljene od tih sela. Tako su izvršili teror nad golorukim narodom u selima Boljanićima, Kovaču, Meijaku i Bistrici, u kojoj su popalili sve partizanske kuće (oko 50 kuća) i poubijali više ljudi. Međutim, i pored četničkog terora, narod se sve manje odaziva njihovom pozivu, i sve više prilazi Narodnooslobodilačkoj vojsci.

U to vreme je na prostoriji Komarana i na većem delu sjeničkog sreza dejstvovala muslimanska milicija koja je saradivala sa Nemcima, a prema nama bila neprijateljski raspoložena. Dovoljno je bilo da se na toj prostoriji nalaze i manje nemačke snage, pa da im ova milicija bude verni sluga u svakom pogledu. Naime, za nju je u Sandžaku bilo karakteristično što se nije usuđivala preduzimati samostalne akcije protiv naše slobodne teritorije. Međutim, Nemcima je revnosno sadejstvovala u borbama protiv naših snaga.

I četničke snage su bile jače grupisane u pojedinim rejonima: na desnoj obali Uvea, zatim na prostoriji sreza pribojskog, i u rejonu Rudog i Višegrada. Još početkom oktobra, Cerski četnički korpus, pod komandom Dragoslava Račića, krenuo je u istočnu Bosnu (korpus je 6. oktobra ušao u Višegrad, a uskoro je zauzeo i Goražde, Rogaticu i Olovo). U Priboju je, pored Italijana, bilo i četnika koji su se sa tog područja kretali ka oslobođenoj teritoriji Sandžaka — ka Prijepolju ili Pljevljima.²⁰¹

Na desnoj obali Uvea, na široj prostoriji Zlatibora, bili su grupisani četnici koji su tu dovedeni iz veće dubine Srbije. Treće žarište koje je znatno uticalo na situaciju u Sandžaku bilo je područje gornjeg toka Lima, posebno rejon Kolašina i Berana, odakle su vrlo često preduzimana ofanzivna dejstva ka Sandžaku. Ka toj teritoriji, radi likvidiranja četničkih uporišta, upućena je, već početkom oktobra, čitava 2. dalmatinska i deo 2. proleterske brigade. Sa ovim snagama sadejstvovao je i 4. bataljon

²⁰¹ Zbornik 11/10, str. 399.

naše 3. proleterske brigade. Tako je Sandžak, za dosta dug vremenski period, ostao samo sa glavninama 3. i 2. proleterske brigade koje su dejstvovale na velikoj prostoriji, protiv mnogobrojnih četničkih jedinica.

Vrhovni štab je, još 1. oktobra, nagovestio da će na sektor 2. korpusa uputiti jednu ili dve divizije, čim to situacija dozvoli.²⁰² U vezi s tim 9. oktobra obaveštava da će biti upućena 5. krajiška divizija, pod komandom Milutina Morače, a već 10. oktobra izveštava da je ova divizija (jačine oko 3.000 boraca) krenula sa linije Fojnica — Gornji Vakuf, preko Kalinovika, Gorazda i Foče i da bi trebalo da oko 20. oktobra stigne u rejon Pljevalja.²⁰³ Ova divizija je trebalo da do dolaska 1. divizije, posedne Sandžak — teritoriju Pljevlja — Prijepolje. Istovremeno Vrhovni štab naređuje da se potpuno raščisti sa četnicima; da se Italijani razoružaju ili da se pridobiju za zajedničku borbu protiv Nemaca pod našom komandom; dalje da se vrši mobilizacija na čitavoj teritoriji koja je pod kontrolom 2. korpusa i da se organizuju narodno-oslobodilački odbori i učvrsti narodna vlast.²⁰⁴

Međutim, situacija se u međuvremenu izmenila, pa je 5. krajiška divizija usmerena ka prostoriji Višegrad — Rudo, a docnije ka Priboju, gde se pojavila krajem oktobra.

Komandu nad našim snagama na prostoriji između Uvea i Lima imao je štab 3. proleterske brigade, a nad snagama na levoj obali Lima štab 2. proleterske brigade. Saznavši da četnici pripremaju novu ofanzivu u pravcu Nove Varoši i Prijepolja, štab 3. brigade je odlučio da se preduzmu akcije u rejonu Stitkova, radi razbijanja pojedinih četničkih grupa na prostoru Stitkovo — Bukovik i ometanja njihove mobilizacije i koncentracije. Udar je trebalo da bude iznenadan i da se izvrši u toku jednog dana. Prema do tada pribavljenim podacima, na tom sektoru se nalazilo oko 400 naoružanih četnika pod komandom Vuka Kalajitovića, i još toliko nenaoružanih. S druge strane, 3. brigadi su za ovaj zadatak stajali na raspola-

²⁰² Zbornik 11/10, dok. 155.

²⁰³ Isto, dok. 174 i 175.

²⁰⁴ Isto, dok. 174.

ganju 1. bataljon 3. brigade i 2. četa 4. bataljona 2. brigade. Računalo se sa iskustvom boraca i iznenađenjem. Napad na četnike kod Šitkova je potpuno uspeo. Neprijatelj je imao 48 mrtvih, a 30 je zarobljeno. Pripremajući konje za evakuaciju zaplenjenog materijala iz četničkih magacina, čete su se nešto duže zadržale. Kad je svanulo neprijatelj je otkrio da su naše snage malobrojne, pa je preduzeo koncentričan napad sa nekoliko strana. Trebalo je, gotovo u poslednji čas, prikupiti jedinice i probiti se preko Debelja u Vilovo. Međutim, komande su izgubile situaciju iz ruku, te su borci počeli da stihijski odstupaju u pravcu Bukovika. Ovu tešku situaciju iskoristili su četnici i naneli nam osetne gubitke: 30 poginulih i ranjenih. Pod snažnim pritiskom četnika i muslimanske milicije, bataljon se povukao, preko potoka Kladnice i sela Ursula, u selo Akmačiće, na levu obalu Uvea.²⁰⁵

Pokušaj oslobađanja Priboja, sredinom oktobra, takođe nije uspeo. Naime, kad su oslobođeni Andrijevića i Berane i kada su jedinice italijanske divizije »Venecija« prešle na našu stranu, došla su, 14. oktobra, u štab 2. divizije dva italijanska oficira, upućena iz Berana da prenesu uputstva italijanskom garnizonu u Priboju da takođe pristupi našim snagama. Međutim, trebalo je prethodno potući četnike u rejonu Priboja. Radi toga je komandant 2. brigade sa dve čete 4. bataljona 2. brigade, jednim bataljonom Pljevaljskog odreda i 3. bataljonom 3. brigade krenuo obema obalama Lima (desnom obalom od Bistrice nastupao je 3. bataljon 3. brigade pravcem Kratovo — Leskovac — Crni vrh — ž. st. Uvac). Pregovori sa italijanskom komandom u Priboju nisu uspeli, a četnici su krenuli u protivnapad. Pred nadmoćnijim snagama neprijatelja, kojima su pridolazila pojačanja od Rudog, kolone sa obe strane Lima postepeno su se povlačile. Pri tome se 3. bataljon 3. brigade povlačio preko Bistrice ka Prijepolju, pružajući jak otpor mnogobrojnijem neprijatelju. Istovremeno su na ovaj pravac upućene i dve čete 1. bataljona 2. brigade iz Pljevalja koje su u toku 20. izbile na položaje iznad Prijepolja. Neprijatelj je u toku 21. produžio nastupanje i stigao blizu samog grada, ali je

²¹¹ Zbornik 1/16, dok. 73.

protivnapadom 3. bataljona 3. brigade i dve čete 2. brigade odbačen ka Bistrici. Istovremeno je u toku noći 21/22. štab 3. brigade hitno uputio 1. bataljon od Akmačića preko Crnog vrha na Sanac, ali je neprijatelj, pre nego što je ovaj bataljon stigao, odbijen od Prijepolja. Pomenute dve čete 1. bataljona 2. brigade prebačene su na levu obalu Lima, prema četnicima koji su nastupali ka Pljevljima.

Sada su se pod neposrednom komandom štaba 3. brigade našla dva njegova bataljona (1. i 3.) koji su 23. oktobra napali četnike na položaje, severno od potoka Bistrice. Napad je izvršen noću 23/24. u dve kolone: u pravcu Gobate i Razbojišta. Treći bataljon je uspeo da protera četnike i zauzme Gobate, a 1. bataljon nije zatekao neprijatelja na Razbojištu. Međutim, uskoro je primetio pokrete neprijatelja jednom šumicom ispod Razbojišta, kojeg je najpre iznenadnom vatrom, a zatim jurišem do nogu potukao. Na položaju je ostalo preko 50 mrtvih četnika, dok je oko 20 zarobljeno. Ostali su se u paničnom bekstvu razbežali na sve strane. Naši su ih gonili sve do Uvea. Tom prilikom je zaplenjeno 7 puškomitraljeza, 56 pušaka, 7.500 metaka, 7 tovarnih konja i drugi ratni materijal.²⁰⁶ Time je potpuno razbijena Užička četnička brigada.

Posle toga je organizovan napad na četnike koji su se zadržali na položajima u rejonu Bistrice, na obalama Lima, ali je neprijatelj po padu mraka hitno odstupio ka Pribojskoj Banji. Za zatvaranje pravca Banja — Prijepolje ostavljen je na položajima Gobate — Bistrice — Celice 3. bataljon, dok je 1. bataljon odmah prebačen ka Novoj Varoši, protiv neprijateljskih snaga koje su nastupale iz Srbije preko Kokinog Broda ka Novoj Varoši. Ove snage imale su da se spoje sa četničkim snagama koje je trebalo da dejstvuju od Priboja. U toku nastupanja, 24. oktobra izjutra 1. bataljon je naišao na neprijateljsku kolonu koja se kretala od Nove Varoši preko Tikve ka Kozomoru. Izvršen je vrlo snažan napad i neprijatelj je (oko 200 ljudi) posle kraćeg otpora, počeo da odstupati, najpre organizovano a zatim se dao u panično bek-

²⁰⁶ Isto

sivo. Zarobljena su 22 četnika. Prvi bataljon je odmah produžio pravcem Tikva — Brdo, a manjim snagama preko Kamenice, i uskoro izbio na položaj iznad Nove Varoši. Međutim, neprijatelju su pristigla pojačanja od Kokinog Broda i Amzića, te je 1. bataljon, posle borbe koja je vođena čitavog dana 24. oktobra, bio prinuđen da se povuče na Razbojište.

Stab 3. brigade je, s obzirom na jačinu neprijatelja, odlučio da manjim delovima pruža frontalan otpor, a zatim da u pogodnom momentu, u borbu s fronta ubaci 1. bataljon, dok bi 3. bataljon dejstvovao na bok neprijatelja kad se bude izdužio u pravcu Prijepolja. Tako je 1. bataljon ubačen u borbu kad je neprijatelj ovladao Bijukovim brdom, a uskoro je usledio i bočni napad 3. bataljona. Posle kraće, ali vrlo oštre borbe, neprijatelj je primoran na odstupanje. Naše snage su izbile na liniju Klik — Vranjak. Neprijatelj je imao 16 mrtvih koje je ostavio na bojištu, dok su naše jedinice imale 3 poginula i 7 ranjenih. Tom prilikom je poginuo i zamenik političkog komesara 3. proleterske brigade Gojko Drulović.²⁰⁷

U toku sledeće noći, 25/26. oktobra, napadnut je neprijatelj koji se zadržao na položajima Crni vrh — k. 1293 — k. 1382. Na ovaj odsek stigao je, posle podne oko 16 časova, i 1. bataljon 2. proleterske brigade koji je stavljen pod komandu štaba 3. brigade. U napadu koji je počeo tačno u ponoć 25/26. oktobra, 1. zlatarski bataljon je posle kraće borbe izbio na Crni vrh (kotu 1382), dok je 1. bataljon 2. brigade, posle borbe od pola časa, prodro u neprijateljsku odbranu do kota 1288 i 1293. Mi smo imali samo 5 lakše ranjenih, dok je neprijatelj imao 16 mrtvih i jednog zarobljenog. Među ubijenima se nalazio zamenik komandanta Javorskog četničkog korpusa, sudski kapetan Đorđe Tomić. Zaplenjena su 3 puškomitraljeza, 9 pušaka i druga oprema.²⁰⁸

Za to vreme je naš 3. bataljon pružao otpor neprijatelju na pravcu Priboj — Prijepolje. Neprijatelj je uspeo u toku 26. oktobra da izbije pred Bitovnik. Međutim, kad je na taj pravac prebačen i 1. bataljon 2. brigade

²⁰⁷ Isto

²⁰⁸ Zbornik 1/16, dok. 53 i 55.

i kad su i naši tenkovi upućeni glavnom komunikacijom od Prijepolja ka Bistrici, neprijatelj se, posle kraćeg otpora, povukao pred našim bataljonima (1. bataljonom 3. i 1. bataljonom 2. brigade) ka Banji. Naš 3. mileševski bataljon je imao samo 4 ranjena, dok je neprijatelj imao 8 poginulih.

Na osnovu podataka prikupljenih od zarobljenih neprijateljskih vojnika, snage koje su napadale od Nove Varoši činili su, pored Nedićevih jedinica, četnici mobilisani sa područja Čačka, Užica, Požege, Arilja i Raške. Od Priboja su dejstvovali četnici pribojskog sreza, zatim četnici iz Srbije, od Sjeništa i Neghine, kao i novovaroški.

Dok su se tako vodile borbe na prostoriji Prijepolje, Nova Varoš, Priboj, Pljevlja, 4. bataljon naše 3. brigade je učestvovao u napornim borbama u rejonu Kolašina i Berana, u sastavu Udarne grupe, posebno organizovane za dejstva u gornjem toku Lima. Politički komesar te grupe bio je Milija Stanišić, komesar 3. proleTERSKE sandžačke brigade. Naročito je bila ogorčena borba sa vosojevičkim četnicima na položaju Ključ.²⁰⁹

Vrhovni štab koji je bio obavješten o teškim borbama 3. i dela 2. proleTERSKE brigade, naredio je, 21. oktobra, 5. krajiškoj diviziji koja je već bila izbila u rejon Foče, da odmah krene u pravcu Goražda i Rogatice, zauzme Višegrad i sačeka dalja naređenja. Čim je 5. divizija forsirala Drinu, oslobodila 25. oktobra Rudo, a narednog dana Višegrad i Dobrun, dobila je zadatak da produži dejstva prema Priboju, oslobodi ga i nastavi dejstva ka Sandžaku radi sadejstva jedinicama 2. udarnog korpusa.

Dok su krajem oktobra, kao što smo videli, dva bataljona 3. brigade vodila borbe sa neprijateljem na pravcu Prijepolje — Nova Varoš, 4. bataljon je ostao u rejonu Berana, a 2. bataljon u rejonu Pljevalja. Situacija se privremeno poboljšala — u rejonu Komarana stigla je 2. dalmatinska brigada, a u toku je bilo i grupisanje 2. prole-

209 Pošto su u to vreme jači delovi 2. divizije upotrebljeni protiv udruženih neprijateljskih snaga (Nemaca, albanske fašističke vojske, četnika, muslimanske milicije i Italijana koji su prišli Nemcima) kod Andrijevice, Berana i Kolašina, to su tada u Sandžaku dejstvovali samo 3. proleTERSKA sandžačka brigada (bez 4. bataljona) i deo 2. proleTERSKE brigade.

terske brigade ka Priboju, u susret 5. diviziji. Druga dalmatinska brigada imala je da iz rejon Prijepolja krene u novovaroški srez, razbije četnike na tom području i oslobodi ponovo Novu Varoš. Peta divizija oslobodila je 29. oktobra Priboj. U tome joj je pomogla 2. proleterska brigada, koja je razbila četnike kod Banje. Tako je do kraja oktobra oslobođen veliki deo Sandžaka, sa gradovima Pljevlja, Prijepolje, Bijelo Polje, Nova Varoš i Priboj.

Prvi zlatarski bataljon je 29. oktobra uputio jednu svoju četvu sa jednim bataljonom italijanske brigade »Taurinenze« u rejon sela Miljevića, prema Komaranima, dok je drugu četvu, sa dva bataljona »Taurinenze«, uputio na položaje Hisardžik — Kaćevo, radi zatvaranja pravca Sjenica — Prijepolje. Tako je kraj oktobra zatekao 3. proletersku brigadu sa bataljonima razbacanim na velikoj prostoriji, u srezovima: pljevaljskom, mileševskom, novovaroškom i bjelopoljskom.

Pošto su se i početkom novembra četničke snage držale na prostoriji sela Akmačića, Komarana i Radijevića, 2. dalmatinska je dobila zadatak da ih protera preko Uvea. Međutim, ova četnička grupa je uspela da odbaci 2. dalmatinsku brigadu ka Novoj Varoši. U to vreme se 1. zlatarski bataljon 3. proleterske brigade sa italijanskom brigadom »Tauriner.ze« kretao, pod komandom komandanta 3. brigade, preko Proviševa i Zlatara u pravcu Radijevića. Čim su četnici saznali za ovu kolonu na Zlataru, povukli su se preko Uvea. Time je otvoren pravac ka Šitkovu u koji su uskoro ušle naše jedinice.

Prvih dana novembra, glavnina 3. proleterske brigade nalazila se u mileševskom srezu, sa delovima na liniji Hisardžik — Kaćevo; deo snaga bio je u zlatarskom srezu, a 4. bataljon u Pljevljima. Druga proleterska i 2. dalmatinska brigada nalazile su se na desnoj obali Uvea, na prostoriji Trudovo — Stitkovo — Borova glava — Kokin Brod. U to vreme su se italijanske jedinice nalazile: 2. brigada »Venecija« na prostoriji sela Mataruga; 3. brigada »Venecija« na položajima Hisardžik — Kaćevo; 5. brigada »Venecija« u rejonu Brodareva, a 2. brigada »Taurinenze« na prostoriji sela Radijevića.²¹⁰

²¹⁰ Odnosi se na italijanske jedinice koje su posle kapitulacije Italije prišle NOVJ.

Početak novembra 1943. brigada je dejstvovala prema Sjenici, gde su Nemci uz sadejstvo muslimanske milicije pripremali novu ofanzivu na oslobođenu teritoriju Sandžaka. Komandant muslimanske milicije iz Komarana koja je u ranijim borbama odstupila ka Sjenici, uputio je, 4. novembra, pismo italijanskoj komandi u Brođarevu, pozivajući ih da se predaju. U to vreme je u rejonu Brođareva bilo oko 900 italijanskih vojnika, pa se pretpostavljalo da se mogu uspešno odupreti muslimanskoj miliciji. Međutim, neprijatelj je uspeo da potisne ka Brođarevu dva italijanska bataljona koja su bila upućena u pravcu sela Stranjana i da preduzme opkoljavanje garnizona u Brođarevu. Italijani su pružili otpor iz utvrđenja oko Brođareva, ali im je trebalo odmah ukazati pomoć. Zato je istog dana, 7. novembra, iz Nove Varoši kamionima upućen 1. bataljon 3. brigade ka Brođarevu, a oko 15 časova istog dana naređeno je da i delovi 3. bataljona 3. proleterske brigade, zajedno sa 3. brigadom »Venecija«, nastupaju ka Brođarevu pravcem Gvozd — Jadovnik — Stranjani, napadnu muslimansku miliciju s leđa i uhvate vezu sa opkoljenim snagama u Brođarevu. Međutim, 1. bataljon je, čim je stigao uspeo da odbaci miliciju na desnu obalu Lima i uhvati vezu sa garnizonom u Brođarevu.

Stab korpusa je, 8. novembra, uputio 2. italijansku brigadu »Venecija«, sa Pljevaljskim odredom, pravcem Mataruge — Kamena Gora — Brođarevo. U toku 8, 9. i 10. novembra 1. zlatarski bataljon je, sa dve italijanske brigade, nastupao pravcem Brođarevo — Stranjani — Jadovik — Gornje Gonje i čisti tu prostoriju od muslimanske milicije, a zatim su se ove snage vratile u Stranjane. Istovremeno je 3. italijanska brigada sa delovima 3. mileševskog bataljona izbila 8. novembra u 3 časa izjutra na Jadovnik (rejon Rudopolja), a oko 6 časova je jedan bataljon iz ove kolone prodro na Savin krš i odatle proterao delove muslimanske milicije. Kad je oko 11 časova naišla jedna nemačka kolona koja se kretala prema Vitaljki, na nju je izvršen napad, podržan jakom vatrom iz automatskog oružja i minobacača. Nemci su bili primorani da se užurbano povuku ka Sjenici, ostavljajući na bojištu jednog poginulog, dva laka bacača i nešto municije.

Time su nemačke jedinice i muslimanska milicija odbijene ka Sjenici.²¹¹

Stab 2. proleterske divizije odlučio je, 9. novembra, da se preduzmu dejstva ka Sjenici u tri kolone:

— desna, pod komandom zamenika komandanta 2. proleterske divizije, sastava 1. bataljon 3. proleterske brigade, jedan bataljon Pljevaljskog odreda, Mileševski bataljon i dve italijanske brigade »Venecija« (2. i 5.) nastupa sa prostorije Brodarevo — Stranjani, pravcem Koprivna — dolina Skudlanske reke — Gornje Gonje — Trebinjsko polje;

— srednja, pod komandom komandanta 3. brigade »Venecija« i zamenika komandanta 3. proleterske brigade, sastava 3. bataljon 3. proleterske brigade i 3. brigada »Venecija« nastupa sa prostorije Gvozd — Kačevo, pravcem Milošev dol — Rudopolje; i

— leva, pod komandom komandanta 2. dalmatinske brigade, sastava 2. dalmatinska brigada i italijanska brigada »Taurinenze« prebacuje se sa prostorije Trudovo — Stitkovo na polazne položaje Radijevići — Durinovići, nastupajući pravcem Miševići — G. i D. Lopize — Sjenica.

Već tada je bilo poznato da Nemci dovlače snage od Novog Pazara u Sjenicu, odakle su pojedini delovi, zajedno sa muslimanskom milicijom, već bili upotrebljeni u pravcu Brodareva i Prijepolja i učestvovali u dotadnjim borbama. Moglo se očekivati da će Nemci, prema potrebi, ojačati svoje snage u rejonu Sjenice, bilo svojim jedinicama, bilo muslimanskom milicijom.

Do tog vremena Nemci su u rejonu Sjenice imali do dva svoja bataljona i oko 2.000 pripadnika muslimanske milicije. Međutim, već 11. novembra bio je prikupljen jedan kompletan nemački puk, a dva dana kasnije stigla su još dva nemačka bataljona. Naime, Nemci su pripremali ofanzivu na slobodnu teritoriju Sandžaka i istočne Bosne, što nam tada, a ni duže vreme kasnije, nije bilo poznato. Zato se, nije pretpostavljalo da će neprijatelj dejstvovati ofanzivno jačim snagama u pravcu Prijepolja.

²¹¹ Zbornik 1/16, dok. 73.

U toku 10. i 11. novembra, desna napadna kolona je, nastupajući vrlo sporo u pravcu sela Gonje, izbila na položaje u rejonu Skudle i Litice. Srednja je, zahvaljujući energičnom dejstvu Mileševskog bataljona, uspela da 11. novembra protera neprijatelja i izbije na položaje Rudopolje — Velje brdo — Golo brdo, dok se leva u toku 11. novembra nalazila na prostoru Donje Lopize — Gornje Lopize — Miševići. Tako je 12. oktobra linija fronta bila: jadovnik — Rudo polje — Velje brdo — Golo brdo — Velika Pandurica — Turijak — Gomje Lopize.

U toku 12. novembra, desna kolona je bez uspeha napadala položaje kod Lazića krša, dok je srednja morala da izdrži jače napade neprijatelja na položaje kod Golog brda i Velike Pandurice. U borbi koja je trajala čitav dan, Mileševski bataljon je imao deset izbačenih iz stroja. Leva kolona je, sa položaja Turijak — Donje Lopize, sa dejstvovala srednjoj koloni, sve dok neprijatelj nije protivnapadom zauzeo Turijak, Glavice i Donje Lopize.

Neprijatelj, mnogobrojniji i bolje naoružan, bio je u toku 12. novembra vrlo uporan i aktivan. Samo Nemaca je bilo preko jednog puka, a uz to i nešto preko 2.000 pripadnika muslimanske milicije (tog dana stiglo je od Kladnice oko 500 pripadnika ove milicije).

Pošto je ljudstvo na položajima bilo jako iscrpeno, naređeno je da se kolone povuku: desna na prostoriju Stranjani — Brodarevo; srednja na prostoriju Milošev dol — Gvozd — Kaćevo, a leva na prostoriju Halinovići — Moševići — Radijevići. Kod srednje kolone italijanske jedinice su posele rejon Karaule, a Mileševski bataljon rejon Kaćeva, u ulozu rezerve.

Neprijatelj je pristigla pojačanja ubacivao u borbu na pravcu Sjenica — Prijepolje. Tako je samo u toku noći 12/13. novembra od strane 2. dalmatinske brigade osmotren dolazak u Sjenicu oko 100 vojnih kamiona. Sa novim snagama neprijatelj je krenuo u opšti napad u toku noći 13/14. novembra. Rano izjutra 14. novembra potpuno je iznenadio 3. brigadu »Venecija« i Mileševski bataljon na položajima Gvozd — Kobilja glava — Kaćevo. Naime, muslimanska milicija je kroz šume i potoke provela jednu kolonu Nemaca i milicionara koja je s leđa napala ove naše snage, uz istovremen pritisak s fronta. Neprijatelj

je uspeo da se potpuno skriveno privuče kroz jaruge do Pratećeg voda, Cete pratećih oruđa i jednog voda 3. bataljona koji su bili u žandarmerijskoj stanici Kaćeva i okolnim kućama. Naše jedinice su tu pretrpele osetne gubitke. Neprijatelju su pali u ruke 2 teška mitraljeza, 2 puškomitraljeza, 1 protivtenkovska puška, postolje teškog bacača, oko 3.000 pušanih metaka, komora i 13 konja.²¹² U toj borbi je nestalo 13 boraca, poginuo je zamenik komandanta 3. proleterske brigade Vuko Jovović, a teško je ranjen zamenik komesara brigade Jefto Šćepanović Čajo. Ovaj bataljon, iako u vrlo teškoj situaciji, uspeo je da se probije ka novom položaju Crkvine koji je odmah poseo. Treća brigada »Venecija« koja se nalazila pred Mileševskim bataljonom na položajima Ogrljači, Kobilja glava i Kašanj bila je opkoljena i posle kraće borbe potpuno razbijena. Kada su u toku povlačenja ka Prijepolju, delovi ove brigade prelazili kroz selo Hisardžik, seljaci — Muslimani su razoružavali Italijane. Na položaju su ostala dva topa 65 mm, ali su artiljerci uspeali da izvuku zatvarače i nišanske sprave. Demoralisani vojnici ove italijanske brigade prebačeni su u Jabuku, u pozadinu.

Istovremeno, jedna neprijateljska kolona izbila je u Stranjane i razbila dve italijanske brigade (2. i 5. brigadu »Venecija«) koje su se tamo nalazile. Ove brigade su posle toga bile neupotrebljive za borbu, pa su i one upućene u rejon Jabuke.²¹³ Istog dana neprijatelj je napadao i u pravcu položaja 2. dalmatinske brigade koja se povukla na Zlatarsko brdo. U takvoj situaciji 4. bataljon naše 3. brigade koji je tada bio posadni bataljon u Pljevljima, hitno je, 14. novembra, upućen na Jabuku, da prihvata delove italijanskih brigada.

Pošto je neprijatelju bio otvoren put u Prijepolje, preduzete su hitne mere da se to predupredi. Iz Prijepolja su prema neprijatelju upućena dva i po krajiška bataljona, a zatim je prebačena čitava 4. krajiška brigada. I na pravcu Brodareva situacija je bila loša. Da bi se stanje donekle poboljšalo, upućeni su: 1. i 2. bataljon 3. pro-

²¹² Zbornik 1/16, dok. 63, 65; Zbornik II/9, str. 723; M. Morača »Ratni dnevnik« — Vojno delo, 1952, str. 145.

²¹³ Zbornik 1/16, dok. 73, 74.

leterske brigade, jedan bataljon Pljevaljskog odreda i jedna četa iz 2. proleterske brigade,²¹⁴ sve to pod komandom komandanta 3. proleterske brigade, pravcem Dečevo — Sopotnica — Mali Jadovik.

U toku 14. novembra neprijatelj je na pravcu Prijepolja produžio napad i potisnuo krajiške jedinice sa položaja Crkvine na Koševine, gde su se zadržali delovi 4. krajiške brigade posle neuspelog pokušaja da protivnapadom izbiju ponovo na Crkvine.

Stab 2. proleterske divizije procenjuje da Nemci nastoje da sačuvaju Sjenicu, kao bočno obezbeđenje Ibarske doline; zatim da nastoje da mobilišu što veći broj muslimanske milicije sa prostorije Sjenica, Brodarevo, Komarani i da je svrstaju u vojne formacije protiv naših snaga, i najzad, nameravaju da zauzmu Prijepolje i Brodarevo. Zato je, da bi se neprijatelj odbacio od Prijepolja i Brodareva, predviđen u toku 14/15. novembra opšti protivnapad. Radi toga su, pored navedene kolone pod komandom komandanta 3. brigade koja je napadala od Brodareva ka Malom Jadovniku, upućeni još 4. krajiška brigada pravcem Prijepolje — Sjenica, 2. dalmatinska brigada i po jedan bataljon iz 2. proleterske i brigada »Taurinenze« da sa prostorije Radijevići — Miševići — Halinovići, nastupaju ka položajima Veliki Bitovnik — Velika Pandurica — Turjak — Gornje Lopiže. Ovlađivanjem ovim položajima navedene jedinice se postavljaju prema boku neprijateljskih snaga koje napadaju glavnom komunikacijom ka Prijepolju. Najzad, jedna kolona od dva bataljona 2. proleterske brigade i dva bataljona brigade »Taurinenze«, imala je da nastupa pravcem s. Komarani — Ursule — s. Krstac, prodirući sa severne strane ka Sjenici.

Kolona od Brodareva je izbila na Mali Jadovnik, ne naišavši na neprijateljske snage. Pretpostavljajući da će Krajišnici uspeti da proteraju neprijatelja od Karaule, produžila je noću nastupanje pravcem Okruglica — Pri-soje — Kozomor s namerom da delom snaga dejstvuje ka Karauli, a delom vrši pritisak ka Sjenici. Međutim,

²¹⁴ Iz 2. brigade upućen je jedan bataljon, ali je u toku napada pristigla samo jedna četa

čim je svanulo videlo se da naše snage nisu imale uspeha na odseku kod Karaule i da se u Miloševom dolu nalaze neprijateljski kamioni i tenkovi. Zato je odlučeno da se od Malog Jadovnika napadne neprijatelj i to: jednim bataljonom preko Debelog brda, a sa dva preko Kobilje glave. Mada su ti bataljoni uskoro izbili na Debelo brdo i Kobilju glavu, zbog jačine neprijatelja i gotovo potpuno preglednog zemljišta, nisu smeli da se upuštaju u dublje prodiranje ka Sjenici, već su povučeni na Mali Jadovnik, s tim da sledećeg dana produže napad. Sutradan, 15. novembra u zoru kolona je krenula u napad i uspela da izbjije na glavnu komunikaciju između Kačeva i Karaule, gde je u žestokim borbama odbila juriš Nemaca. Međutim, neprijatelj podržan tenkovima i artiljerijom, uspeo je do 10 časova da ponovo ovlada tim delom komunikacije, kada su se naše snage ponovo povukle ka Malom Jadovniku.

Glavnina 4. krajiške brigade nije stigla da se prikupi za napad 15/16. novembra, zbog velikog zamora jedinica. Kolonu koja je nastupala preko Ursule primorala je muslimanska milicija da se povuče preko Uvea na prostoriju Akmačići — Komarani.

Neprijateljska kolona koja je nastupala ka Brodarevu uspela je, posle vrlo teške borbe i uz velike obostrane gubitke, da 16. novembra zauzme Brodarevo koje su branile jedinice Mileševskog i Pljevaljskog odreda i jedan bataljon Italijana. Radi pojačanja ovog odseka, odmah je upućen 4. bataljon naše 3. brigade.

Nastavljavajući teške borbe, 3. brigada (bez 4. bataljona) i 3. bataljon 2. proleterske brigade ponovo su 16. novembra napali neprijatelja na Kobiljoj glavi, da bi se spojili sa 4. krajiškom brigadom koja je napadala duž glavne komunikacije od Prijepolja u pravcu Kobilje glave i Kašanja. Preko Debelog brda upućen je 1. bataljon da izbjije na glavnu komunikaciju i obezbedi od Karaule, gde je neprijatelj držao jake rezerve. U napad preko Kobilje glave upućeni su 3. bataljon 3. i 3. bataljon 2. brigade, dok je u rezervi na Malom Jadovniku zadržan 2. bataljon 3. brigade. Treba imati u vidu da je 3. mileševski bataljon u dotadanjim borbama pretrpeo velike gubitke, tako da je spao svega na oko 70 ljudi.

Naše jedinice su ovladale Kobiljom glavom, ali nisu uspele da zauzmu i položaj Kašanj (severno od glavne komunikacije nasuprot Kobiljoj glavi) uglavnom zbog neprijateljskih tenkova. Međutim, neprijatelj je ubacio u borbu nove snage i 17. novembra do 9 časova potisnuo naše delove sa položaja Kobilje glave ka Malom Jadovniku. Naime, čim je odbacio 4. krajišku brigadu ka Prijepolju, on je na pravac Malog Jadovnika, prebacio nove snage što je prisililo delove od Kobilje glave da se ubrzano povlače. Da ne bi 1. bataljon na Debelom brdu upao u okruženje, ubačen je u borbu i 2. bataljon iz rezerve koji je uspeo da zadrži neprijatelja i omogućí našim snagama da se organizovano izvuku iz borbe i povuku ka Limu, na liniju Stjepanica — Brančić. Svi pokušaji neprijatelja 17. novembra da izbije na naše položaje (od Malog Jadovnika ka Stjepanici i od Kačeva preko Kačevskog potoka ka Brančiću) odbijeni su sa gubicima. Borba je vođena do same noći.²¹⁵

Četvrti bataljon naše 3. brigade napao je 7. novembra u 7 časova Nemce i muslimansku miliciju u Brodarevu (oko 400 vojnika) i, posle borbe koja je trajala čitavog dana, prisilio ih da se povuku u pravcu Stranjana. Tako je vraćeno Brodarevo. U tim borbama sa 3. proleterskom brigadom, 3. bataljonom 2. proleterske brigade, delovima Pljevaljskog i Mileševskog odreda neprijatelj je izgubio 140 vojnika (mrtvih, ranjenih i zarobljenih), dok je 3. brigada imala 12 mrtvih i 40 ranjenih boraca i rukovodilaca.²¹⁶

U to vreme su jake snage nemačke 1. brdske divizije i muslimanske milicije, uz snažnu podršku tenkova i artiljerije, uporno branile komunikaciju Sjenica — Prijepolje i položaje u rejonu Kačevo. Tom komunikacijom neprijatelj je od Sjenice svakodnevno privlačio nove snage radi osvajanja Prijepolja i prodora ka Pljevljima, Priboj, Čajniču i Goraždu. U takvoj situaciji štab 2. proleterske divizije, sa komandantom 5. krajiške divizije, smatrao je da 2. proleterska divizija ne bi, s obzirom na znatnu brojnu i tehničku nadmoćnost neprijatelja, mogla odbraniti

²¹⁵ Zbornik 1/16, dok. 73 i 74; M. Morača n. d. str. 145—147.

²¹⁶ Isto, Zbornik 169, dok. 73.

Prijepolje. Zato bi je trebalo blagovremeno izvući ispod udara nadmoćnijeg neprijatelja i sprečiti mu prodor preko Lima i ka Pljevljima.²¹⁷ U vezi s tim štab 2. proleterske divizije blagovremeno je pregrupisao snage. On je već 18. novembra izdao zapovest štabovima brigada za posjedanje položaja na levoj obali Lima od Brodareva do Prijepolja.²¹⁸ Istog dana naveče brigade su zauzele nove položaje i to: 3. proleterska (sandžačka) na desnom krilu na prostoru Brodarevo — Balići — Bukovik — Gojkovići; 2. dalmatinska na prostoru Kruševo — Gračanica; 2. proleterska na prostoru Seljašnica — Cadinje — Mioska i štab divizije u Seljašnici.²¹⁹ Na desnoj obali Lima zadržane su dve čete 1. bataljona 2. proleterske brigade na Koševini kod Prijepolja i jedna na položaju u Mileševskoj reci.²²⁰ Sve tri brigade 2. proleterske divizije dobile su zadatak da potpuno razoružaju muslimansku miliciju na prostoriji na kojoj se nalaze.

Posle kraćeg predaha, 3. proleterska brigada je na novim položajima nastavila borbe, jer su Nemci i muslimanska milicija (oko 600 vojnika) obnovili napad i 22. novembra zauzeli Brodarevo. Međutim, u toku noći 22/23. novembra, posle oštre borbe, brigada je ponovo povratila Brodarevo i odbacila neprijateljske snage na desnu stranu Lima.

U toku 27. novembra 2. dalmatinska brigada je prebačena u Pljevlja sa specijalnim zadatkom na pravcu Pljevlja — Boljanići — Cajniče. Posle dva dana, 29. novembra, stigla je iz Sumadije u Prijepolje 1. šumadijska brigada. Posle odlaska 2. dalmatinske brigade za neposrednu odbranu fronta Brodarevo — Prijepolje upotrebijene su sada samo dve brigade — 3. i 2. proleterska, s tim što je 3. proleterska brigada proširila svoj odbrambeni sektor i sa 4. bataljonom 2. proleterske brigade preuzela položaje 2. dalmatinske brigade. Tako je, 30. novembra bio sledeći raspored 3. proleterska: 1. bataljon u regionu sela Mijačinovići, 2. na liniju s. Balići — Brodarevo — Zavinograđe, 3. na položajima s. Kruševo — Grača-

²¹⁷ Isto, dok. 69.

²¹⁸ Isto, dok. 70.

²¹⁹ Isto, dok. 72, 74.

²²⁰ Isto

nica i 4. bataljon na liniji Oštra stena — Paralovac — Podjasen; 2. proleterska brigada: 1. bataljon na položajima Koševine — Mileševo, 2. na liniji Ivanje — Dolovi, 3. u rejonu s. Ratajske sa jednom četom na Gradini i 4. bataljon na prostoru Župe. Tako je 3. proleterska brigada, držala front na levoj obali Lima u dužini od 15 km, od s. Gostuna do Gračanice.

Prva šumadijska brigada koja je 29. novembra stigla iz Srbije, odmarala se u Prijepolju, posle teških borbi i drugih marševa. Na taj način se 2. proleterska divizija sa 2. i 3. proleterskom i 1. šumadijskom brigadom našla razvučena s obe strane Lima, na širokom frontu od Gostuna preko Brodareva — Ivanja — Koševine — Mileševske reke i Prijepolja do Seljašnice, pred udarom brojno i tehnički znatno nadmoćnijeg neprijatelja. Ako se osvrnemo na borbena dejstva oktobra i novembra 1943. vidimo da je 3. proleterska brigada vodila borbe na vrlo velikoj prostoriji, na više pravaca, sa raznovrsnim neprijateljem. Tako su delovi ove brigade vodili borbe: u Sandžaku, istočnom delu Crne Gore i jugozapadnoj Srbiji, sa četnicima, muslimanskom milicijom i nemačkim jedinicama. Istovremeno sa izvođenjem borbenih dejstava, njihovi bataljoni su se popunjavali sa teritorije svojih srezova, pomagali uspostavljanje narodne vlasti, davali kadrove i pomagali organizovanje teritorijalnih partizanskih jedinica u srezovima pljevaljskom, bjelopoljskom, prijepoljskom, novovaroškom i pribojskom. U tim borbama brigada je činila osnovnu snagu prema četnicima koji su iz Srbije i novovaroškog sreza nastojali da drže Sandžak u svojoj vlasti. Posebno su bile vrlo jake borbe sa mnogobrojnim četničkim snagama koje su, sa mobilisanim ljudstvom iz velikog dela Srbije, u više navrata preduzimale ofanzivna dejstva ka Prijepolju, zatim borbe sa Nemcima i muslimanskom milicijom na pravcu Prijepolje — Sjenica, odnosno Brodarevo — Sjenica. U ovim borbama se kalilo novo ljudstvo, uglavnom omladina, kojom je popunjena reorganizovana 3. proleterska brigada. Samo u borbama za ova dva meseca brigada je nanela neprijatelju velike gubitke, izbacila iz borbe više četničkih brigada, zadala jake udarce muslimanskoj miliciji i pojedinim nemačkim jedinicama, tako da se mora računati da

je iz stroja izbacila preko 600 neprijateljskih vojnika. Pri tome je i sama trpela velike gubitke (preko stotinu izbačenih iz stroja). Od brojnog stanja oko 550, pala je krajem novembra na 450 boraca iako je u međuvremenu popunjavana novim ljudstvom.

Za čitavo ovo vreme brigada je dejstvovala sa razjedinjenim snagama, a tek krajem novembra, i to više sticajem okolnosti, našla se pred neprijateljsku ofanzivu prikupljena u širem rejonu Brodareva, na levoj obali Lima.

Borbe brigade do Mojkovačke operacije 1944.

Početak decembra 3. brigada je držala položaje na levoj obali Lima, u širem rejonu Brodareva, na prostorijski Jasen — Oštra stena — Balići — Durovo brdo — s. Erakovići sa prikazanim rasporedom bataljona i zadatkom da spreči neprijatelju forsiranje Lima na tom odseku. U rejonu Prijepolja nalazila se 2. proleterska brigada koja je, kao što smo izneli, posle položaja: 1. bataljon sa dve čete na Koševinama, a sa jednom u dolini Mileševske reke, blizu mosta; 2. bataljon na prostorijski Ivanje, Oborce, Dolovi; u samom Prijepolju, a na desnoj obali Lima, nalazio se na odmoru i jedan bataljon 1. šumadijske brigade, tako da su se na desnoj obali Lima nalazila tri bataljona; 3. bataljon je držao jednu četvu na Čadinju, a dve u s. Ratajska; 4. bataljon se nalazio u Velikoj Župi. Pored ovih jedinica 2. brigade koje su držale položaje na levoj obali Lima, 1. šumadijska brigada je bila sa dva bataljona na odmoru na levoj obali Lima. Druga dalmatinska brigada nalazila se na pravcu Pljevlja — Čajniče.

Od četiri tenka koja su bila pod komandom štaba 2. proleterske brigade, dva su bila sa jednom četom na Mileševskoj reci, a dva kod mosta na Limu u Prijepolju. Od artiljerije: dva topa 75 mm bila su na položajima kod s. Gojakovića, zapadno od Brodareva, na odbrambenom pojasu 3. proleterske brigade i pod komandom njenog štaba; zatim, dva topa 75 mm na Čadinju, dva 65 mm na Gradini, jedan 65 mm u Župi i dva protivtenkovska topa na Kolovratu.

Gotovo svake noći, krajem novembra i početkom decembra, mogle su se osmatrati sa prostorije Komarana (sa položaja 3. brigade) motorizovane kolone koje su se kretale ka Sjenici. Farovi automobila mogli su se uočiti sa velike daljine. Bilo je jasno da neprijatelj prikuplja znatne snage u širem rejonu Sjenice. Još 28. novembra, preko obaveštajne službe 5. krajiške divizije saznali smo da se u Sjenici i u njenom širem rejonu nalazi oko 15.000 nemačkih vojnika. Nemci već petnaest dana neprekidno dovoze materijal i trupe od Novog Pazara preko Raške u Sjenicu. Među njima ima legionara iz svih krajeva (čak iz Albanije). Dalje je ustanovljeno da su tenkovi upućeni na položaje prema Prijepolju i Bijelom Polju, da je pet dana pre slanja ovog izveštaja upućeno oko 40 Nemaca obučenih u civilna odela u pravcu Prijepolja, radi ispitivanja naših snaga u rejonu Prijepolja. Sa Nemcima je bilo i civila-meštana. Prema ovom obaveštenju moglo se zaključiti: da bi pojedine nemačke jedinice nastupale ka Pljevljima, druge od Višegrada prema Priboju, a treće od Kokinog Broda preko Uvea ka Novoj Varoši i dalje u pravcu Priboja, gde bi se sastale sa kolonom koja nastupa prema Prijepolju.²²¹

Štab 3. brigade je, 3. decembra oko 19 časova, obavešten od jednog meštana iz Komarana koji je tog dana prešao sa desne obale Lima, da će nas 4. decembra Nemci napasti kod Brodareva i Prijepolja. O tome je istog dana obavešten radio-putem štab 2. proleterske divizije. Sem toga, odmah je izdato naređenje svim jedinicama brigade da budu u punoj borbenoj gotovosti, a bataljonima prve linije da se razviju u streljački stroj.

Neprijatelj — 1. brdska divizija sa delovima motorizovanog puka »Brandenburg« — preduzeo je, rano ujutro 4. decembra, planirani napad na frontu Nova Varoš — Brodarevo, sa težištem udara na položaje 2. proleterske i 1. šumadijske brigade, pravcem Sjenica — Prijepolje — Pljevlja.²²² Znajući tačan raspored snaga 2. proleterske divizije, zatim koristeći se nebudnošću i greškama u komandovanju štabova 2. proleterske divizije, 2. proleter-

²²¹ Zbornik 1/16, dok. 82.

²²² Zbornik 1/16, dok. 86, III/9, str. 735; »Oslobodilački rat«, 11/16, 17.

ske i 1. šumadijske brigade i nekih bataljona, jedna nemačka kolona, uz punu podršku muslimanske milicije, prodrla je desnom obalom Lima u Prijepolje, zauzela na prepad most na Limu, blokirala dva bataljona 1. šumadijske brigade na levoj obali Lima i tako onemogućila povlačenje 1. i 2. bataljona 2. proleterske i 3. bataljona 1. šumadijske brigade s desne strane Lima na levu. Pošto su ubrzo i ostale nemačke snage prodrle u Prijepolje, rasplamsale su se ogorčene borbe u kojima su bataljoni 1. šumadijske i 2. proleterske brigade pružili hrabro otpor nadmoćnijem neprijatelju. No, nadmoćnije snage nemačke 1. brdske divizije su, uz snažnu podršku tenkova i artiljerije, uspele da slome odbranu, a zatim da sledećeg dana (5. decembra) odbace 2. dalmatinsku brigadu i 3. bataljon 2. proleterske brigade sa komunikacije Prijepolje — Pljevlja i tog dana u 13.30 časova bez otpora uđu u Pljevlja. Tu su zaplenile veliku količinu hrane, odeće i drugog materijala.

U isto vreme, 4. decembra u 6 časova, jedna kolona nemačke 1. brdske divizije, iskoristivši mrak i to što su kćmaranski milicionari poznavali teren, prebacila je nepaženo svoje prednje delove ispod Jasena. Oni su zatim produžili samom Lima ka Brođarevu. Naime, naš 4. bataljon nije dovoljno kontrolisao taj teren, pa je neprijatelj bez gubitaka uspeo da na tom odseku forsira Lim. Kad se približio Brođarevu, počela je borba sa 2. bataljonom koji je držao položaje u neposrednoj okolini tog mesta. Uskoro je neprijatelj prebacio svoje delove preko Lima i na drugim odsecima i, uz podršku jake artiljerije i minobacača, zauzeo Brođarevo i prve kose iznad tog mesta (Jazovac i kod sela Balića). Posle toga je kolona neprijatelja nastavila da prođire od Jazovca u pravcu Bukovika i Đurova brda kuda se povlačila četa sa Jazovca. Prvom bataljonu koji se nalazio u brigadnoj rezervi u selu Erakovićima, uspelo je da protivnapadom odbaci neprijateljske delove koji su nastupali ka Đurovom brdu. U borbi koja se produžila sve do 19 časova, neprijatelj je uspeo da se dokopa jednog dela položaja na Đurovom brdu, dok je drugi deo držao 2. bataljon. U toku te borbe neprijateljska artiljerija je neutralisala naša dva topa koja su posluživali italijanski vojnici. Kada je utrošena

municija, ova oruđa su upućena ka Pljevljima. Još u toku dana neprijatelj je napravio most kod Brodareva preko koga je prebacivao pojačanja sa desne obale Lima.

Neprijatelj je bio i brojno i tehnički nadmoćniji. Protiv 3. proleterske brigade koja je u to vreme raspolagala sa oko 450 boraca, preko Lima je prebačeno preko 1.500 vojnika nemačke 1. brdske divizije, ojačanih sa nekoliko stotina milicionara iz Komarana. Pa ipak je brigada u toku noći 4/5. decembra pokušala da protivnapadom povрати Brodarevo i odbaci neprijatelja preko Lima. Tako je 1. bataljon, ojačan jednom četom 3. bataljona, imao da napada pravcem Đurovo brdo — Jazovac, nadirući dalje ka Brodarevu; 2. bataljon pravcem Balići — Sopot — Brodarevo; 3. bataljon (bez jedne čete) da ostane na položaju Kruševo — Gračanica, radi kontrolisanja Lima na tom odseku, održavajući levo vezu sa 2. brigadom, 4. bataljon napadao je pravcem Paralovac — Podjasen, nastupajući ka Brodarevu duž leve obale Lima.

Napad je počeo noću 4/5. decembra u 21.30 časova. Bio je dubok sneg, a noć vedra i hladna, bez mesečine. Mada su naše jedinice uspele da neprijatelja odbace sa prednjih položaja, on ih je protivnapadima povratio. U tim borbama brigada je imala 18 izbačenih iz stroja (poginulih i ranjenih), dok je u toku dana i noći izbacila iz stroja oko 150 neprijateljskih vojnika, od kojih najveći deo u toku dana.²²³

Štab 2. divizije je kasno u noć 4. decembra obavestio štab 3. brigade da je neprijatelj jačim snagama zauzeo Prijepolje i ovladao Gradinom na levoj obali Lima, kao i da je usmerio dalja dejstva ka Pljevljima. Pri tome je naša 3. brigada dobila zadatak da zadržava neprijatelja pri njegovom nastupanju od Brodareva ka Kamenj Gori.²²⁴

Posle neuspelog probijanja ka Brodarevu, 3. brigada se u toku noći 4/5. decembra povukla na nove položaje na prostoriju Bijov grob — Zečija glava — Brajkovac. U to vreme neprijatelj je uspeo da na odseku Brodareva prebaci delove 1. brdske divizije jačine oko jednog puka.

²²³ Zbornik I//16, dok. 85.

²²⁴ Isto. dok. 86.

On je sutradan produžio nastupanje u više kolona, bacajući istovremeno i artiljeriju na nove položaje. Kolone su nastupale pravcima Bukovik — Orašac — Brajkovac, Balići — Petnja — Barice i pravcem Duga — Maren — Barice. Naši bataljoni su nastojali da iznenadnim dejstvima što više uspore nadiranje neprijatelja. Tako su mu naneti jači udari između Zečije glave i Podkrša i kada je podilazio Baricama. Tom prilikom mu je izbačeno iz stroja preko 40 vojnika.

Treća proleterska brigada je veštim manevrovanjem, korišćenjem zemljišta i otporom na uzastopnim položajima, kao i opštim i delimičnim protivnapadima, uspevala da delimično parira brojnu i tehničku nadmoć neprijatelja, da mu nanese gubitke i uspori nastupanje, naterujući ga na detaljnija izviđanja i opreznije nastupanje. O toku i rezultatima borbe u rejonu Prijepolja, štab brigade je delimično saznao nezvaničnim putem. Međutim, on nije imao jasnu sliku o katastrofi koja je na tom odseku zadesila 2. proletersku i 1. šumadijsku brigadu. Kasno noću 5. decembra primljeno je obaveštenje od štaba 2. proleterske divizije da se neprijatelj tog dana oko 12 časova probio na Jabuci i sa tenkovima upao u Pljevlja. U istom obaveštenju kaže se da neprijateljske snage na pravcu Prijepolje — Pljevlja iznose oko 3.000 vojnika, da ih podržavaju tenkovi i jaka artiljerija i dr. Tu se istovremeno naređuje da naša 3. brigada »odmah bez odlaganja i bez obzira na umor, krene za s. Maoče i Mijakoviće, gde će uhvatiti vezu sa štabom Druge divizije«. ²²⁵ Tom prilikom štab brigade je obavešten da su dva topa koja su upućena od Brodareva, stigla na određeno mesto.

Šestog decembra oko 7.30 časova, jedna neprijateljska kolona, jačine oko 1.200 vojnika, spustila se niz padine s. Kozice i uputila ka Matarugama, a odatle produžila u pravcu Bratosavine. Odmah je upućen 1. bataljon na položaju Katabun, da spreči prodor te neprijateljske kolone ka Maoču.

Istog dana u 18.30 časova, štab 3. brigade prima novo naređenje: »Treća sandžačka i jedna italijanska brigada ostaju na prostoriji Maoče — sve do Mojkovca . . .« ²²⁶ U

²²⁵ Isto, dok. 88.

²²⁶ Isto, dok. 90.

vezi sa tim brigada je zauzela nove položaje: 4. bataljon Tulovo — Perotin, 3. bataljon rejon Mazarića, 2. bataljon na Stančanskom brdu, a 1. u rejonu Beljkovića, sa zadatkom da izviđa neprijatelja na pravcima Korijen — Pljevlja i Stančani — Kosanica i da zatvara pravac Korijen — Maoče, Pljevlja — Sahovići, Kosanica — Stančani — Maoče. Štab 3. brigade je pretpostavljao da je neprijatelju sada prvi cilj da ovlada komunikacijom Pljevlja — Kosanica i dalje ka Zabljaku.²²⁷

Štab 3. brigade prebacio je jednu italijansku brigadu na prostoriju s. Lijeska — Potrk — Šahovići — Selakovići, u opštu rezervu. Njoj je pridata jedna četa Bjelopoljskog odreda, radi rušenja komunikacije Pljevlja — Šahovići — Bijelo Polje. Istovremeno je naredeno Bjelopoljskom odredu da delom snaga kontroliše pravac Brodarevo — Bijelo Polje, a ostatkom pravac Sjenica — Bijelo Polje. Odmah je uhvaćena veza sa 4. crnogorskom brigadom koja je obavještena o situaciji, rasporedu i daljim namerama 3. brigade.²²⁸

Ova ofanziva neprijatelja uticala je u velikom stepenu na dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe u tom kraju. U jesen te godine nastala je, tako reći, plima oslobodilačke borbe. Obnovljeni su Pljevaljski i Bjelopoljski partizanski odred, a formirani Mileševski i Pribojski. Prvog decembra 1943. formirana je još jedna sandžačka, nazvana 4. sandžačka udarna brigada. Obnovljeni su pljevaljski, zlatarski i bjelopoljski sreski NOO, a organizovani i novi mileševski i pribojski odbor. U Pljevljima je, 20. novembra, izabrano ZAVNO Sandžaka. Nastali su povoljni uslovi za mobilizaciju ljudstva, radi popune svih brigada koje su tada operisale u Sandžaku. Međutim, sve te vrlo pozitivne aktivnosti prekinula je, za ne baš tako kratak vremenski period, ova neprijateljska ofanziva.

Radi razbijanja naših snaga u Sandžaku i istočnoj Bosni koje su za neprijatelja predstavljale neposrednu opasnost prodora u okupiranu Srbiju, nemačka Vrhovna komanda za Jugoistok počela je operaciju sa namerom da se prodorom kroz Sandžak nabace snage 2. udarnog

²²⁷ Isto, dok. 91.

²²³ Isto.

korpusa NOVJ preko Drine, u istočnu Bosnu, na prostor Sokolac — Vlasenica — Srebrenica i tu okruže i unište. Za dejstvo kroz Sandžak upotrebljena je, na pravcu Sjenica — Prijepolje — Pljevlja — Čajniče — Goražde nemačka motorizovana 1. brdska divizija sa 98. i 99. brdskim pukom koja je održavala vezu desno sa 24. bugarskom divizijom, a levo sa 7. SS divizijom koja je dejstvovala iz severne Hercegovine prema Foči i Goraždu.

Sa 1. brdskom divizijom operisale su vrlo jake snage muslimanske milicije (više hiljada pripadnika ove milicije), kao i pojedine četničke formacije.

Glavni iznenadni udar snaga nemačke 1. brdske divizije sručio se kao što smo ranije izneli, na 2. proletersku i 1. šumadijsku brigadu koja je tada trebalo da bude na odmoru. Druga proleterska brigada, uglavnom njen 1. i 2. bataljon koji su se nalazili na položajima, na desnoj obali Lima, imala je oko 140 poginulih i nestalih, artiljerijski divizion divizije »Garibaldi« oko 100, a italijanski radni bataljon koji se kretao ka Rudom, oko 250 izbačenih iz stroja. Težak udar pretrpela je i 1. šumadijska brigada koja je imala oko 200 mrtvih i nestalih.

Ne mali deo tereta primila je na sebe 3. proleterska brigada i delovi 5. krajiške divizije, s tim što je 5. divizija tek docnije osetila napade znatno nadmoćnijih neprijateljskih snaga u istočnoj Bosni. Velika je prednost ovih jedinica bila u tome što nisu bile iznenađene. Treća brigada je u toku borbi, zatvarajući pravac Brodarevo — Kamena gora imala 19 boraca izbačenih iz stroja, dok je neprijatelju nanela velike gubitke — oko 150 mrtvih i ranjenih.

Posle zauzimanja Prijepolja i Pljevalja, nemačka 1. brdska divizija je odmah produžila nastupanje i to: 98. brdskim pukom iz Pljevalja ka Čajniču i Goraždu, a 99. brdskim pukom od Prijepolja ka Priboju i slabijim snagama od Pljevalja ka Đurđevića Tari i od Brodareva ka Bijelom polju.²²⁹

Pošto je neprijatelj zauzeo Pljevlja, 2. proleterska divizija se hitno povukla na levu obalu Cehotine i tako izmakla novom udaru nadmoćnijih nemačkih snaga. U to vreme je štab 2. proleterske divizije nameravao da 2. pro-

²²⁸ Isto, dok. 94.

leterskom i 2. dalmatinskom brigadom dejstvuje između Pljevalja i Foče, zajedno sa Glavnim štabom za Sandžak i 4. sandžačkom brigadom.

Osmog decembra štab 2. korpusa naređuje 3. proleterskoj brigadi da zatvori komunikaciju Pljevlja — Šahovići, sa naslonom na Prenčane i Krupice, s tim da se za taj zadatak upotrebi i 1. brigada divizije Garibaldi«. Zadatak ove grupe bio je da dejstvuje prema Pljevljima, i da zatvara i ruši komunikaciju Pljevlja — Šahovići. Istog dana štab 2. proleterske divizije obaveštava štab 2. korpusa da se 3. brigada nalazi na prostoriji Maoče — Tulovo — Kovren i da se sa njom nalaze i dve italijanske brigade »Garibaldi«. U tom izveštaju, pored ostalog, kaže se i ovo: »Naredio sam Trećoj sandžačkoj da hvata vezu sa vama. Vi uzmite ove jedinice dalje pod komandu.²³⁰

Međutim, već 10. decembra, štab 2. proleterske divizije obavestio je štab 2. korpusa da je Vrhovni štab prihvatio njegov predlog da se izvuče sa prostorije na kojoj se tada nalazila glavnina 2. proleterske divizije i da krene ka Srbiji. Sa štabom divizije krenule bi brigade: 2. proleterska, 2. dalmatinska, 1. šumadijska i 3. brigada »Garibaldi«. Na tadanjoj prostoriji ostala bi samo 4. sandžačka brigada, sa jednom radnom italijanskom brigadom. Istovremeno je napomenuto da, ako situacija dozvoli, za tim snagama krene u Srbiju i 3. proleterska brigada i da dejstvuje između Ivanjice i Ibra.²³¹ Međutim, ovaj predlog nije usvojio štab 2. korpusa, već je naredio da 3. proleterska sandžačka brigada ostane na teritoriji zapadnog Sandžaka i dejstvuje protiv okupatora, četnika i muslimanske milicije.²³²

Treća proleterska brigada koja je dobila zadatak da zatvara pravac Pljevlja — Šahovići, našla se u vrlo nepovoljnoj situaciji, jer je neprijatelj postao aktivan na pravcu od Pljevalja. Zbog toga je 9. decembra imala tri bataljona na prostoriji Tulovo — Perotin — Maoče — Pandurica, a jedan u rejonu Bliškova. Tog dana neprijatelj nastupa od Pljevalja sa nekoliko tenkova i više

²³⁰ Zbornik III/6, dok. 142.

²³¹ Zbornik I/16, dok. 93

²³² Isto, dok. 101.

kamiona sa pešadijom u pravcu Šahovića. Ovu kolonu dočekuje 4. bataljon na položaju Tulovo — Perotin i odbacuje natrag, izbacivši iz stroja više neprijateljskih vojnika i zarobivši 28 tovarnih konja.

Dolaskom snaga 3. divizije u Sandžak situacija se korenito izmenila. Jedinice 4. proleterske brigade ušle su u Bijelo Polje 10. decembra, iz kojeg su se pod borbom povukli četnici i muslimanska milicija. Istog dana u 11.15 časova u štab 3. brigade stigao je izveštaj da jedinice 4. i 6. crnogorske brigade, bataljon Komskog odreda i jedna italijanska brigada nastupaju 9. decembra od 20 časova obema obalama Lima do Bijelog Polja, a zatim pravcem Bijelo Polje — Šahovići i dalje preko Lise, Bijovog groba i Kamene gore u pravcu Brodareva i Komarana. Radi koordinacije sa ovim snagama, 3. brigada je uputila svoj 1. bataljon sa Bjelopoljskim odredom i 2. italijanskom brigadom »Garibaldi«, pravcem Ahbatovica — Stožer — Bliškovo — Gorice — Kovren, čisteći vododelnicu Ljubovije i Bliškove reke. Za to vreme brigada će, bez 1. bataljona, dejstvovati sa prostorije Gradina, Vodno, Tulovo pravcem Vrulja — Kamena gora.

Neprijatelj je 11. decembra pokušao da prodorom od Pljevalja pomogne svoje snage na prostoriji Lekovine, ali ga je glavnina 3. brigade dočekala kod Vrulje i odbila ka Pljevljima. Tom prilikom su ubijeni jedan nemački oficir, jedan podoficir i 8 vojnika, a zaplenjeno je nešto materijala. I novi pokušaj neprijatelja da se sledećeg dana probije ka Lekovini nije uspeo.

Čim je saznao da se neprijatelj koji je proteran sa prostorije Lekovine zadržao u rejonu Bijovog groba i da je dobio pojačanja, štab 3. brigade je uputio 3. i 4. bataljon pravcem Perotin — Tulovo — Kozica — Crni vrh — Bijela trla, da napadnu neprijatelja s leđa koordinirajući dejstva sa 6. crnogorskom brigadom koja je nastupala od Lekovine ka Bijovom grobu. Bataljoni su krenuli 13. decembra u 1 čas pod neposrednom komandom komandanta 3. brigade, i na prve neprijateljske delove naišli su na Crnom vrhu, na raskrsnici puteva severno od Marena. Posle kraće borbe u kojoj su pretrpeli gubitke, oni su odstupili potpuno neorganizovano. Pomenuti 3. i 4. bataljon 3. brigade produžili su za neprijateljem preko Duge

ka Bijelim trlima. Zbog vrlo guste magle neprijatelj se nije mogao uočiti tako da je sa njim izgubljena svaka veza sve dok se nije čula galama sa Bijelih trla. Bataljoni su produžili nastupanje u tom pravcu. Upravo u isto vreme (oko 16.30 časova) čula se borba negde oko Bijovog groba.

Neprijatelj je napao 4. bataljon ojačan jednom četom 3. bataljona. Razvila se vrlo žestoka borba koja je trajala sve do kasno u noć, kad se neprijatelj posle gubitaka povukao ka dominantnim položajima na Bijelim trlima, odakle je produžio ogorčen otpor. Zbog guste magle vidljivost je bila tako slaba da su naši borci nasumice upadali u rovove neprijatelja i naletali na njegova mitraljeska gnezda i minobacače. Ipak, neprijatelj je uspeo da se u toku noći organizovano povuče ka Komaranima. U tim borbama imali smo 15 izbačenih iz stroja. I neprijatelj je pretrpeo osetne gubitke.

Posle toga, 3. brigada je posela sa tri bataljona položaj na liniji Gradina — Grab — Perotin — Tulovo — Borovo, a jedan je zadržala u rezervi. Vezu desno održavala je sa 6. crnogorskom brigadom, a kada se ona, 14. decembra rokirala udesno, nju je na položajima severno od Draškovine smenio 4. bataljon zatvarajući pravce od Komarana. Italijanska brigada »Garibaldi«²³³ ostala je na dotadanjim položajima Kovren — Bogdanica.

Do kraja decembra, 3. proleterska brigada je vodila vrlo česte borbe sa Nemicima, muslimanskom milicijom i četnicima na prostoriji između Lima i Tare, od Šahovića do Pljevalja i Prijepolja. Posle borbi u rejonu Kosanice i na komunikaciji Pljevlja — Vrulja, delovi nemačke 1. brdske divizije povukli su se sa Kosanice 19. decembra u Pljevlja. Tada je 3. brigada pojačala aktivnost prema Pljevljima i Prijepolju i do 21. decembra ovladala Kosa-

²³³ Krajem novembra i početkom decembra 1943. reorganizovane su italijanske snage koje su se nalazile na teritoriji Sandžaka. Od divizija, »Venecija« i »Taurinense«, formirana je nova italijanska partizanska divizija »Garibaldi« sastava: štab divizije, na čelu sa komandantom generalom Oksilijom i zamenikom komandanta generalom Vivaldom; Prateća četa divizije; tri brigade (1, 2. i 3); divizijska artiljerija (baterija od četiri brdska topa 75 mm); ostali pomoćni delovi divizije. Struktura brigada je bila kao i naših, a brojale su po 1.300 ljudi. (Zbornik III) 6, dok. 114).

nicom, Potpećem, Matarugama i Kozicom, vršeći pritisak na neprijateljske snage koje su branile prilaze Pljevljima.

Krećući se ka Obardama, 1. bataljon je 19. decembra u brzom naletu razbio Pribojsku i Pljevaljsku četničku brigadu i naneo im osetne gubitke. Tom prilikom je zarobio 17 četnika i zaplenio 2 teška mitraljeza, 1. puško-mitraljez i 4 sanduka municije. Treći bataljon je 24. decembra slomio napad jedne nemačke kolone u rejonu Vrulje i prinudio je da se vrati u Pljevlja. Tri dana kasnije (27. decembra) 4. bataljon je delom snaga prodro na Ilino brdo, kod Pljevalja, dok je 2. bataljon, istog dana, prodro u s. Zabrđe, na prilazima Pljevljima, i naneo osetne gubitke četnicima, a sutradan vodio oštre borbe sa Nemcima kod Potpeća.

U toku 30. decembra brigada se nalazila sa tri bataljona na položajima na liniji Kozica — Vrulja — Mijakovići, dok je 4. bataljon čistio teren od neprijatelja na prostoriji Kamena gora — Vukovo brdo. Sutradan u samu zoru Nemci su snažno napali 2. i 3. bataljon na položajima Katabun — Vrulje, dok su pljevaljski četnici, sadejstvujući Nemcima, nastupali preko Obardi i Kozice, ka Vrulji. Neprijatelj je raspolagao sa oko 700 vojnika, podržanih artiljerijom i tenkovima. Borba je vođena u toku čitavog dana 31. decembra u Vrulji, na Katabunu i Bratosavini i na kraju, naši bataljoni su odlučnim dejstvom primorali neprijatelja da se povuče ka Pljevljima i Jabuci. Naši su imali 11 izbačenih iz stroja (3 mrtva, 6 ranjenih i 2 nestala), a neprijatelj oko 60 mrtvih, od kojih je 10 ostavio na bojištu. Tom prilikom je zarobljeno 9 Nemaca, a zaplenjeni su dva postolja nemačkog teškog mitraljeza, dve nemačke mašinke, 8 pušaka i drugi ratni materijal. U borbi ovog dana posebno se istakao 3. bataljon koji je, iako malobrojan (oko 80 boraca i rukovodilaca), uspeo da razbije jednu nemačku kolonu u Vrulji koja je pokušala da pred samu zoru iznenadi ovaj bataljon na položaju. Tako je 3. proleterska brigada dočekala Novu 1944. godinu novom pobedom nad Nemcima i četnicima.²³⁴

²³⁴ Relacija 3. brigade od 4. do 18. decembra 1943. (Zbornik 1/16, str. 283—289) i relacija iste brigade od 19. do 28. decembra 1943. (Zbornik 1/16, str. 319).

Naporedo sa ovim borbama, jedinice 3. proleterske brigade su u decembru 1943. posvećivale veliku pažnju i drugim zadacima: objašnjavanju istorijskih odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a, ideološko-političkom i kulturno-prosvetnom radu u jedinicama i u narodu na slobodnoj teritoriji. Tada, u drugoj polovini decembra, za zamenika političkog komesara 3. proleterske brigade postavljen je Momir Bošković, a za zamenika komandanta brigade Halil Hadžimurtezić, dotadanji komandant 1. bataljona.

U politodelu 3. brigade je duže vremena radio Dragoslav Đorđević Goša koji je 22. decembra postavljen za zamenika političkog komesara 2. proleterske brigade. Inače, krajem decembra u politodel 3. brigade postavljeni su: Ratko Radović, rukovodilac; Milan Trebješanin za kulturno-politički sektor, Dušan Vukićević za omladinski sektor i Aco Nikolić kao pojačanje u politodelu.

Završena je 1943. još jedna godina rata u kojoj je 3. proleterska brigada vodila borbe na velikim prostranstvima Jugoslavije: u Bosni, Hercegovini, Sandžaku, Crnoj Gori i Srbiji. Učestvovala je u slavnim bitkama na Neretvi i Sutjesci, da bi 1943. završila uspešno u borbama sa jakim nemačkim i kvislinškim snagama. Te godine su stvoreni uslovi u Sandžaku za dalji razmah narodnooslobodilačke borbe.

Dejstva brigade u periodu januar—mart 1944.

U toku januara i februara 3. brigada je ofanzivno dejstvovala protiv Nemaca, četnika i muslimanske milicije u zahvatu komunikacija Pljevlja — Prijepolje, Pljevlja — Kosanica, Pljevlja — Kovren i protiv udruženih neprijateljskih snaga koje su iz Pljevalja, Prijepolja i Brodareva napadale slobodnu teritoriju Sandžaka. Pri tome su uglavnom dva bataljona dejstvovala prema Pljevljima, a druga dva prema Prijepolju. Tako su do 5. januara 3. i 4. bataljon ovladali Kamenom gorom i Vlakom koje su ubrzo napustili pod snažnim pritiskom Nemaca, četnika i muslimanske milicije i povukli se u rejon Kozice i Vrulje.²³⁵ U toku noći 12/13. januara 1. i 4. bataljon su se prebacili preko komunikacije Pljevlja — Pri-

²³⁵ Zbomik 1/16, dok. 124 i 126.

jepolje u rejon Babine, odakle su se odmah vratili u rejon Vijenca gde su napali četnike, a zatim su se povukli na prostoriju Vukovo brdo — Strmećica. U isto vreme su 2. i 3. bataljon, posle napornog pokreta po dubokom snegu i velikoj mećavi, napali četnička uporišta u Otilovićima i Vijencu, pa su se sutradan 13. januara vratili na dotadašnje položaje kod Vrulje i Maoča.²³⁶ Posle toga je neprijatelj, 15. januara u 8 časova izjutra, napao položaje 1. i 4. bataljona na liniji Vukovo brdo — Strmećica iz tri pravca: Otilovići — Mataruge, Vijenc — Vukovo brdo i Jabuka — Obarde — Kamena gora. Napad je trajao sve do 17 časova bez prekida. Nemci, četnici i muslimanska milicija, ukupno oko 1300 vojnika (od kojih oko 300 Nemaca), podržani artiljerijom i minobacačima, uspeali su da pred sam mrak potisnu ova dva naša bataljona na položaje Gornja Breza. Neprijatelj se u toku noći zadržao na položajima Vukovo brdo — Strmećica, a delom u Donjim Kozicama. Sutradan, 16. januara, 1. i 4. bataljon krenuli su u napad istovremeno kad i neprijatelj, pa je došlo do borbe u susretu, u kojoj je neprijatelj bio primoran na odstupanje. No, u to vreme su prema 7. crnogorskoj brigadi napadale jače nemačke snage i jedinice muslimanske milicije od Bijovog groba ka Kovrenu. Pošto je neprijatelj imao uslova da napadne ova dva naša bataljona s leđa, oni su se morali povući u Gornje Kozice, a odatle zapadno od komunikacije Kovren — Pljevlja.

Već se spuštala noć, a padao je i gust sneg. Zbog veoma slabe vidljivosti došlo je do iznenadnog susreta sa nemačkom kolonom koja je nastupala od Kovrena prema Gorici. U toj susretnoj borbi ranjeni su komandant brigade Žarko Vidović (kroz grudi) i dva kurira koji su se nalazili nešto napred. Inače, bataljoni su uspeali da se dosta užurbano prebace preko komunikacije. Pre toga je 2. bataljon u toku noći 9/10. januara bezuspešno napadao jako četničko uporište u Ljuću, kod Pljevalja.²³⁷

Brigada je i dalje u toku druge polovine januara i u februaru, vodila manje borbe na pravcu Pljevlja, Prijepolja, Jabuke i Brodareva. Njeni bataljoni su, do kraja

²³⁶ Isto.

²³⁷ Zbornik 1/16 dok. 124 i 126.

februara, odbijali napade neprijatelja na pravcima Pljevlja — Kovren, Pljevlja — Kosanica i Brodarevo — Kovren i obnavljale napade na jaka neprijateljska uporišta u Ljuću i Komaranu i na prostoru Rogujevac — Jasen — Bijov grob.

Treća brigada je 21. januara 1944. izašla iz sastava 2. proleterske divizije i do 4. marta se nalazila u sastavu 3. udarne divizije čije su jedinice djelovale na teritoriji bjelopoljskog i beranskog sreza. Početkom februara 1944. brigada je imala 783 borca i rukovodioca, a od toga je bilo 165 članova KPJ, 38 kandidata za člana KPJ i 211 članova SKOJ-a.²³⁸

Formiranje 37. udarne divizije

Po naredjenju Vrhovnog komandanta NOV i POJ od 24. februara 1944. godine formirana je, 4. marta 1944, 37. udarna (sandžačka) divizija. U njen sastav su ušle: 3 proleterska sandžačka, 4. udarna sandžačka i 8. udarna crnogorska brigada.²³⁹ Za komandanta 37. divizije postavljen je dotadanji komandant 3. proleterske brigade potpukovnik Žarko Vidović, za političkog komesara Milo Jovićević (pomoćnik političkog komesara Glavnog štaba NOV i PO za Crnu Goru i Boku), a za načelnika štaba kapetan Rade Knežević (operativni oficir Glavnog štaba za Crnu Goru). Na mesto Vidovića za komandanta 3. proleterske brigade postavljen je Halil Hadžimurtezić, a za zamenika komandanta Danilo Jauković.²⁴⁰

Odmah po formiranju, 37. divizija je dobila zadatak da djeluje na prostoru Limska dolina — zapadni Sandžak, braneći slobodnu teritoriju na frontu od Berana do Meljaka, odnosno do Graca na Cehotini. Divizija je imala

²³⁸ Zbornik IX/5, dok. 50.
²³⁹ U leto iste godine (21. avgusta) formirana je 5. udarna sandžačka brigada koja takođe ulazi u sastav 37. divizije, s tim da početkom septembra te godine, 8. crnogorska brigada ulazi u sastav 1. proleterske divizije. Tako je 37. divizija imala u svom sastavu tri sandžačke brigade i bila je potpuno sandžačka — sa rukovodećim i boračkim sastavom sa te teritorije.

²⁴⁰ U martu 1944. godine na mesto Hadžimurtezića koji je bio na oficirskom kursu, za komandanta brigade postavljen je major Vojo Todorović koji je tu dužnost vršio do povratka Hadžimurtezića — u drugoj polovini aprila.

da manjim delovima upada na »neprijateljsku teritoriju« i da u povoljnom momentu likvidira neprijateljske garnizone u Pljevljima i Brođarevu. Levo od nje djelovale su 2. i 5. divizija koje su dobile zadatak da oslobode prostoriju Rudo — Priboj — Nova Varoš, a zatim da nastupaju ka rejonu Ivanjice.

Neprijatelj je i dalje držao jače snage u gradovima Sandžaka. Tako je u Pljevljima bilo preko 1500 nemačkih vojnika, a u Prijepolju oko jedan bataljon. Na prostori Komarana bilo je oko 600 pripadnika muslimanske milicije koja se oslanjala na nemački garnizon u Brođarevu, čija se jačina menjala saobrazno situaciji na tom odseku. U širem rejonu Prijepolja i Pljevalja, kao i na komunikaciji Pljevlja — Prijepolje nalazile su se, zajedno sa jednom do dve čete Nemaca na položajima Jabuke i Mihajlovice i četničke jedinice jačine od 1500—2000 četnika.

U svim operacijama koje je vodila 37. udarna divizija, glavnu njenu udarnu snagu predstavljala je 3. proleterska brigada. U toku marta i početkom aprila, vrlo aktivno je učestvovala u borbama na sektoru Brođarevo — Prijepolje — Pljevlja. Ona je, početkom aprila, držala položaje na liniji Bijelo Polje — Bijov grob — Maoče — Mijakovići. Desno od nje, na sektoru Berane — Polica, nalazila se 8. crnogorska brigada, a levo, na liniji Vlahovići — Hoćevina — Meljak, 4. sandžačka brigada. Brigada je dobila zadatak od štaba 37. divizije da Komarane, Brođarevo i Prijepoljsku Župu očisti od muslimanske milicije i četnika, a zatim da vrši snažan pritisak na nemački garnizon u Prijepolju i djeluje u zahvatu komunikacije Pljevlja — Prijepolje, na kojoj su bili vrlo živi pokreti i transporti nemačkih jedinica.

U toku noći 13/14. marta brigada je napala muslimansku miliciju (oko 800 pripadnika ove milicije) i četnike u rejonu Komarana i Brođareva (na položaju Gostun — Oštra stena — Jasen — Balići — Brođarevo — Komaran) kao i na jednu četinu Nemaca koja se nalazila u Brođarevu ojačana vodom brdskih topova. Napad je izvršen sa četiri pravca, na svakom po jedan bataljon, s tim što je 2. bataljon sa prostori Brajkovac — Kamena gora obezbeđivao levi bok brigade. Prvi bataljon je na-

padao pravcem Mioče — Bare — Gostun — Prljevine — Jasen, s tim što je u toku nastupanja imao da sa dve čete sadejstvuje 3. bataljonu u napadu na Brodarevo; 3. bataljon je napadao pravcem Kičava — Rogujevac — Podjasen — Brodarevo, dok je 4. ojačan jednom četom 2. bataljona, napadao pravcem Zečija glava — Jazovac, sadejstvujući tako snagama koje napadaju samo Brodarevo. Te noći su, u žestokoj borbi, 1. i 3. bataljon ovladali Gostunom, Jasenom, Podjasenom i drugim položajima do Brodareva, a 14. marta u 2.30 časova napali su i samo Brodarevo. Međutim, usled jakih snaga branioca i dobro utvrđene i organizovane odbrane, zatim intervencije Nemaca iz Prijepolja i uporne odbrane milicije i, najzad, usled dejstva četnika u rejonu Brajkovca i Zečije glave, Brodarevo tada nije zauzeto. Bataljoni su se u samu zoru povukli na liniju Mioče — Kičava — Grab — Kozice. Komandant brigade Vojo Todorović je obavestio: »Moral kod ljudstva bio je na visini. Borbenost ljudstva takođe je bila dobra.«²⁴¹

Posle toga glavnina brigade se, po naređenju štaba 2. korpusa i štaba 37. divizije (od 16. i 17. marta), prebacila 19. marta na prostoriju Kamena gora — Obarde — Vlaka — Vukovo brdo, da dejstvom protiv neprijatelja na pravcu Prijepolje — Pljevlja pomogne prodor 2. proleterske i 5. krajiške divizije preko Lima u Srbiju. Istovremeno, njen 1. bataljon je zadržan sa Bjelopoljskim odredom na liniji Kičava — Grab — Mioče da napadom vezuje snage neprijatelja na prostoru Gostun — Brodarevo — Komarani. Izvršavajući pomenuto naređenje, 2. i 3. bataljon su u toku 20/21. marta prodrli na komunikaciju Pljevlja — Prijepolje, gde su neprekidno do 22. marta uveče vodili žestoke borbe sa nadmoćnijom nemačkom motorizovanom kolonom (14 kamiona pešadije) koju je, kad se razdanilo, podržala jedna baterija. U ovoj borbi koja je trajala čitavog dana, neprijatelj kome je pristiglo pojačanje od Prijepolja, imao je 43 izbačena iz stroja (zarobljen je jedan podoficir), dok smo imali samo 11 izbačenih iz stroja (mahom ranjenih). Uništen je 1 kamion i zaplenjeno 13 pušaka.

²⁴¹ Zbornik 1/16, dok. 135.

Neprijatelj je nastojao da po svaku cenu oslobodi komunikaciju, pa je već 22. marta u zoru, oko 600 Nemaca i četnika, pokušalo da odbaci naša tri bataljona sa prostora Jabuka — Obarde — Kamena gora. Međutim, naše jedinice (390 ljudi) uspele su da odbace četnike preko komunikacije. U daljoj borbi odbili su i napad Nemaca na k. 1287 koji su se zatim, gonjeni od naših delova, povlačili ka Ražanom polju, vukući mrtve i ranjene. Kad su ih naši pristigli, Nemci su ponovo prihvatili borbu, braneći mrtve i ranjene sve do 21 časa, a tada su se izvukli ka Mijajlovici. Mi smo imali 9 izbačenih iz stroja, a neprijatelj 47 mrtvih i ranjenih. Tako je u borbama na Jabuci, Belom kršu (k. 1287), Alinoj steni, Vlaci, Kolovratu, Ražanom polju i Ranču izbačeno iz stroja 90 nemačkih vojnika, zaplenili smo 1 mitraljez, 1 mašinku, 5 pištolja, 2 dvogleda, 13 pušaka, nekoliko sanduka municije, 1 kamion i manje količine odeće. Naši bataljoni imali su oko 20 poginulih i ranjenih boraca. U oštrim okršajima u Ražanom polju i na Kolovratu naročito se istakao 3. bataljon.

Sutradan, 23. marta, 4. bataljon (180 boraca), razbio je u oštrim borbama na prostoru Kamena gora — Hrta — Kašica — Duge Njive — Paljika dve neprijateljske kolone (500 četnika i muslimanske milicije), a zatim je prodro u rejon Skokuća kod Lima i odbacio te neprijateljske snage u Prijepolje. U nastavku borbi, 1. i 4. bataljon su 26. i 27. marta, ojačani Bjelopoljskim odredom, vodili borbe protiv muslimanske milicije i četnika u Komaranima, Velikoj Zupi i Kamennoj gori. Treća brigada se i posle izvršenja ovih zadataka zadržala na prostoru Kamena gora — Obarde — Vukovo brdo — Kičava — Grab, odakle je produžila dejstva, sve do 30. marta, protiv Nemaca, muslimanske milicije, Vasojevičke i Bjelopoljske četničke brigade, dejstvujući na komunikaciji Pljevlja — Prijepolje i na prostoru Velika Župa — Komarani — Brodarevo. Zbog toga su jače nemačke jedinice čvrsto zaposele Mijajlovicu i Jakudu da bi zaštitile komunikacije Pljevlja — Prijepolje.²⁴²

¹⁴⁵ Zbornik III/7, dok. 163/1.